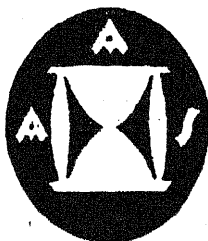

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 4

1937

KUUETEISTKÜMNES AASTAKÄIK

T O I M E T U S

O. LIIV

PEATOIMETAJA

E. BLUMFELDT / H. KRUS / M. SCHMIEDEHELM

H. SEPP / P. TARVEL / J. VASAR

H. FISCHER

TOIMETUSE SEKRETÄR

SISU:

	Lk.
Jooni valgustusajastu olemusest. P. Tarvel	145
Liivimaa maamarssal vürst P. Lieven Peterburis a. 1863—1865. Hans Kruus	169
Arvustused (Eesti Vabadussõda 1918—1920. I. — G. Leets; E. Blum- feldt / N. Loone, Eesti ajaloo bibliograafia 1877—1917 — Fr. Puksoo; Sten Karling, Narva — H. Sepp)	183
Varia	191

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Parimate kodu- ja välismaa uurijate vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ pidevalt nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal. Jätkates oma 16. aastakäiku, toob „Ajalooline Ajakiri“ 1937. a., silmas pidades eelmainitud põhimõtteid, rea uudseid uurimusi nii üldise kui ka Eesti ja Põhjamaade ajaloo alalt.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. Tellimishind: 2 kr. 40 s. aastas. Üksiknumber 70 senti. Kuulutuste lehekülg — 10 krooni, 1/2 lehekülge — 5 krooni jne.

Toimetus: peatoimetaja — dr. O. Liiv, toimetuse liikmed — mag. E. Blumfeldt, prof. H. Kruus, mag. M. Schmiedehelm, dr. H. Sepp, prof. P. Tarvel, dr. J. Vasar; toimetuse sekretär — mag. H. Fischer.

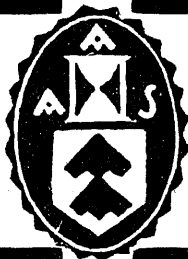
Toimetuse aadress: Riigi Keskarhiiv, Tartu.

Talitus asub: Tartu, K./Ü. „Loodus“, Ülikooli tän. 18; sealsamas on saadaval ka „Ajaloolise Ajakirja“ eelmised aastakäigud. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

AJALOOLINE AJAKIRI

1937

N° 4

IV VEERAND

TARTU

Jooni valgustusajastu olemusest.

I.

See jõuline vaimne liikumine, mis valgustusfilosoofia nime all valdas XVIII sajandil haritud rahvastikuelementide meeli ja mille otsesed või kaudsed mõjustused on mitmel alal ulatunud nüüdisajani, ei ole seni leidnud ühist, üldiselt tunnustatud teaduspärast hinnangut. Et valgustusajastule ajalisel järgnes sügav poliitiline ja sotsiaalne murrang — Suur Prantsuse revolutsioon, mis riivas nii seniste privileeeritud seisuste kui ka teataval määral jõukamate kodanlike kihtide huve, siis asusid paljud XVIII sajandi filosoofiliste ideede siirad pooldajad vaenlikule seisukohale Suure revolutsiooniga seotud ideederingi vastu. Kõik revolutsiooni eksimused ja liialdused kanti nüüd XVIII sajandi „eksliku filosoofia“ arvele. Et see revolutsioon oli kujunenud teatavate kihtide seisukohast taunimisväärseks nähtuseks, tunnistati ideed, mille tähe all ta oli arenenud, teoreetiliselt kahtlasteks ja praktiliselt ohtlikeks. Kandes XVIII sajandi rahulikule vaimsele liikumisele üle need antipaatiad, mis olid tekkinud tormiliste ja veriste revolutsioonaaastate kohta, hakati kogu valgustusajastu vaimset sisu samastama revolutsioonaaegsete tegelaste ja juhtivate suundade mentaliteediga. Nii tekkis valgustusfilosoofia kohta rida üsna pinnapealseid eelarvamusi, mis XIX sajandil kandusid ühelt sugupõlvelt teisele.

XVIII sajandi kirjanduses domineerinud klassitsism oli taotelnud esijoonel kindlakujulist vormi, mõtte selgust ja mõistuspärast sisu. Võitluses selle suuna vastu kerkis XIX sajandi alguses esikohale romantism, mis eelistas ebamäärast vormi, eemaldus maisest tõelusest hämaraisse kaugusisse ja uduseisse kõrgusisse ning armastas jälgida rahvahinge omapäraseid avaldusi eri aegadel ja eri mail. Et valgustusajastu ideed olid esitatud klassitsistlikule kirjandusele iseloomulikus vormis, kujunes romantismi võitlus klassitsismi vastu ühtlasi

võitluseks XVIII sajandi kirjandusele omase ideestiku vastu. Valgustusajastu peamise pahena selles suhtes rõhutasid romantikud ajaloolise meele puudumist valgustusfilosoofidel ja viimaste kriitika-vaest ning naiivset iseteadvust kaasaegsuse ülistamisel ja mineviku eluvormide alahindamisel.

Valgustusajastu filosoofilised ideed olid suurelt osalt kujunenud võitluses XVII sajandi ratsionalistide (Descartes'i, Spinoza, Malebranche'i) poolt loodud metafüüsiliste süsteemide vastu. Kuigi valgustusfilosoofid saavutasid ka teoreetilise aatlemise alal tähelepandavaid tulemusi, ei suutnud ükski neist ometi luua väga sügavat ja omapärast süsteemi: XVIII sajandi filosoofiline mõtte oli oma otsinguis dünaamiliselt hoogus, alatiselt liikuv ja rahutu ega võimaldanud seetõttu oma tulemuste kristalliseerumist mingis kõikehaaravas, lõpliku ilmega õpetuses. Neil põhjusil jäid valgustusajastu puhtfilosoofilised doktriinid hiljemini tagaplaanile ja varjutati I. Kant'i krititsismi, saksa suurte idealistlikkude süsteemide (Fichte, Schelling'i, Hegel'i) ja teiste järgnevate teooriate poolt hoopis suuremal määral, kui nad seda tõeliselt oleksid väärinud.

Nii näis XIX sajandi 1. poolel valgustusajastu vaimne pärand muutuvat selliseks ajalukku siirdunud nähtuseks, mil ei pidanud olema enam midagi väärtuslikku öelda ei olevaile ega tulevaile generatsioonile. Siiski olid mitmed valgustusfilosoofia ideed sügavasti mõjutanud XIX sajandi poliitilisi ja sotsiaalseid õpetusi, andes viljastavaid tõukeid liberalismi ja demokratismi, natsionalismi ja sotsialismi teooriate kujunemisele. Sest, nagu Fr. Meinecke õieti tähendanud, vaimsed revolutsioonid, mis kord toimunud, ei saa enam muutuda olematuiks ega kaotada oma tõhusust¹. Igauks neist elab vaimseis sügavustes edasi isegi siis, kui ta on ületatud mingi uue revolutsiooni poolt. Ka valgustusajastu aatlejate tööd leidsid, eriti Prantsusmaal, pidevalt rohkearvulist lugejaskonda ja jätkasid XIX sajandi jooksul ilmumist üha uutes trükkides. Samuti hakkas esinema uurijaid, kes omasid objektiivsemat pilku XVIII sajandi „lamedaks“ kuulutatud filosoofia ja selle esindajate kohta, nagu H. Hettner oma XVIII sajandi kirjanduslooga (ilmunud 1856—1870), W. E. H. Lecky oma ratsionalismi ajalooa (ilm. a. 1865), J. Morley oma biograafiliste teostega XVIII sajandi kirjanikkude kohta ja W. Windelband uue aja filosoofia väljapaistva ajalooa (ilm. a. 1878—1880).

Kuid samal ajal algas uus äge rünnak valgustusajastu ideedele, seekord juba range teaduspärasuse nimel positivistlikult häälestatud autorite poolt. Suure Prantsuse revolutsiooni objektiivse uurimise teerajaja Alexis de Tocqueville heitis valgustusfilosoofidele ette nende õpetuste raamatulist, liigselt abstraktset ja pinnatult reso-

¹ Friedrich Meinecke, Die Entstehung des Historismus, I, München u. Berlin 1936, lk. 1.

neerivat iseloomu. XVIII sajandi kirjanikkude eemalseismine praktilise elu ülesannete lahendamiseks andnud neile vabad käed ohjendamatuks targutlemiseks, mil nad ei olevat tarvitsenud arvestada konkreetse tegelikkuse nõudeid ja tingimusi. Kuivõrra XVIII sajandi aatlejad ka üksteisest erinesid, üks iseloomulik joon olevat olnud neile kõigile ühine: kõik nad asunud sel seisukohal, et olevat vaja need keerulised ja mitmekesised eluviisid ja traditsioonid, mis esinenud tolle aja ühiskonnas, asendada mõistusest ja looduse seadusest ammutatud lihtsate ja elementaarsete elureeglitega². Elades peaaegu mõõtmatus kauguses elupraktikast ei olevat need aatlejad võinud tunda kogemuste kainestavat mõju; ükski asjaolu ei olevat neid hoiatanud neist takistustest, mis reaalsed olud ette veeretavad ka kõige soovitamamaile reformidele. Poliitilise vabaduse puudumise tõttu ei olevat prantsuse kirjanikud XVIII sajandil võinud tunda praktilist asjaajamist ega näha lähemalt tegelikku riigivalitsemise tööd. Seda julgemini olevat nad võinud anduda üldistele ideedele ja seda enam usaldada oma individuaalset mõistust. Nii omandanud kõik poliitilised kired filosoofilise ilme; poliitiline elu tõrjutud filosoofiasse ja kirjanikud etendanud avaliku arvamuse juhtijaina seda osa, mis vabama riigikorraga mail kuulub tavaliselt poliitiliste parteide juhtidele³.

XVIII sajandi prantslaste domineerivaks poliitiliseks kireks olevat Tocqueville'i arvates kujunenud uskmatuse ristiusu põhidogmade suhtes. Selle eest olevat nad aga säilitanud ühe teise imetlusväärse uskumuse (*une croyance admirable*), nimelt usu iseendisse: nad ei kahelnud inimese võimes areneda ja täieneda, nad olnud veendunud, et nad on kutsutud ümber kujundama ühiskonda ja uuendama kogu inimkonda. Need tunded ja kired olevat XVIII sajandil muutunud mingiks uueks usundiks, mis tõstnud tolle aja sugupõlved kõrgemale isiklikust egoismist ja täitnud nad sügava veendumusega oma ajaloolisest missioonist. Kuid Suure revolutsiooni ajal põhjustanud selline mentaliteet mitmeid lausa hukatuslikke nähtusi. Inimvaim olevat kaotanud igasugused piirid ja pidemed; revolutsiooni-ajastu tegelaste julgus arenenud hullumeelsuseni, mis tagasi ei kohkunud ühegi, ka kõige ulatuslikuma ja taunitavama ürituse teostamise eest. Nii muutunud Suur revolutsioon ise mingiks uueks usundiks, „tõsi-küll, üsna puudulikuks usundiks, ilma jumalata, ilma kultusetä ja tulevase eluta, mis aga siiski, otsekui islam, ujutas üle kogu maailma oma sõduritega, oma apostlitega ja oma märtritega“⁴.

Veel teravamini suhtus valgustusajastusse A. Comte'i poolt rajatud positivismi edasiarendaja, kirjandus- ja kunstiajaloolane Hippo-

² Alexis de Tocqueville, *L'ancien régime et la révolution*, Paris 1856, lk. 212 jj.

³ *Ibid.*, lk. 215—217.

⁴ *Ibid.*, lk. 238—240, 18—19.

lyte Taine, kes enne ajalooliste küsimuste juurde siirdumist oli saavutanud teenitud kuulsuse V. Cousin'i koolkonna „ofitsiaalse metafüüsika“ ebamääraste teooriate radikaalse hävitajana. Iga romantika ja müstika vastu tundis Taine suurt antipaatiat. Loodusteaduste täpseid meetodeid pidas ta ainsaks õigeks vahendiks teadusliku tõe leidmisel ja püüdis inimeste pahesid ning voorusi uurida loomulikkude produktidena „samuti kui suhkrut ja vitrioli“. Siirdunud Saksa-Prantsuse sõja ja Pariisi kommuuni tormiliste sündmuste järel ajaloouurimisele, et sel teel selgitada Prantsusmaale kohaseima riigivormi küsimust, pühendas Taine oma tähelepanu sellele dramaatilisele ajastule, mil rajati nüüdisaegse Prantsusmaa alused, s. t. Suure revolutsiooni ja Napoleon I ajale. Taine'i poliitiliseks ideaaliks oli Inglismaa, kus elu on arenenud järk-järgult teostatavate mõõdukate reformide kaudu. Oma kodumaa poliitilise küpsuse kohta oli ta seevastu äärmiselt eitaval arvamisel. 1789. aastast peale (väidab ta ühes kirjas Guizot'le) olevat prantslased teotsenud osalt nagu hullumeelsed, osalt nagu lapsed. Seepärast pidas ta demokraatlikku vabariiki kärsitute ja poliitiliselt küpsematute prantslaste jaoks ebasobivaks riigivormiks ja ennustas 1870-ndail aastail selle peatset kokkuvarysemist.

Nüüdisaegse Prantsusmaa tekkeloo esimeses köites (ilm. a. 1875) esitab Taine valgustusfilosoofiast ja üldse valgustusajastust väga plastilise, ent õige ühekülgsse ja subjektiivse pildi. XVIII sajandi filosoofia sisaldanud endas kaks elementi, millest kumbki eraldi osutuvat väärtuslikuks ja kasulikuks, kuna aga nende ühendamisel tekkivat hädaohtlik mürgine saadus. Esimene neist elementidest olnud XVIII sajandi inimestele omane harukordne huvi täpsete teadmiste vastu ja püüe kõikjal kasutada nende meetodeid. Loodusteaduse meetodite rakendamisel vaimuteadustes hakanud ka viimased vabanema seniseist dogmaatilisist, eriti teoloogilisist eelarvamusist, otsides endale tuge kindlate vaatluste abil saadavaist konkreetseist tõsiasjust. See olnud tervitav nähtus, kuid esialgu ei olevat suudetud asja uudsuse ja vajalikkude eeltööde vähesuse tõttu siiski jõuda neil aladel kuigi teaduspäraste saavutisteni. Et aga nende otsingutega olevat seondunud teine element, mida Taine kutsub „klassikaliseks vaimuks“ (*esprit classique*), siis osutunud sageli nende tulemuseks vaid „ebaterved saadused“ ja „hukatuslikud plahvatused“ (*explosions meurtrières*)⁵.

Rakendatuna oma aja teaduse saavutistele olevat klassikaline vaim loonudki XVIII sajandile omase valgustusfilosoofia ja Suure revolutsiooni aegsed doktriinid. Eluvõõras ja ebateaduslik ratsionalistlik mentaliteet kujunenud XVI ja XVII sajandil, eeskätt Prantsusmaal kitsalt-kirjandusliku ja retoorilise kasvatusse mõjul. Klassit-

⁵ Hippolyte Taine, *Les origines de la France contemporaine*, I: *L'ancien régime*, 3. trükk, Paris 1876, lk. 222, 230, 238—239.

sismi ajastul harrastatud üle kõige korda ja reeglipärasust, mõttekäigu võimalikult selget ja loogilist arendamist, kaine ja arutleva mõistuse ülekaalu tunnete ja tungide üle. Sellele lisandunud matemaatika, eriti geomeetria harrastused, mille mõjul levinud harjumus kõikjal lähtuda mõningaist lihtsaist, aksiomeks peetavaist tõdedest ja neist loogilise arutlemise teel teha julgeid, kaugele-ulatuvaid järeldusi. Selline „klassikaline“ mentaliteet olevat sulgenud cma silmad reaalsete elunähtuste ees; ta ei olevat osanud näha inimesi nende reaalses mitmekesisuses, kõigi nende karaktersete iseärasuste ja erinevustega; üldiste, abstraktsete ideede viljelemise tuhinas olevat ta unustanud vaadelda ja uurida konkreetset, individuaalset inimelu. Nii olnud see vaim väga kitsas ja muutunud oma arenemisel üha kitsamaks. Tal puudunud võime näha elusaid olendeid, reaalseid indiviide, nii nagu need esinevad tõeliselt looduses ja ajaloos. Kõigis vastavais käsitlusis olevat mahlad ära kuivanud ja õitsevate taimede asemel kohtame neis ainult kunstlikke paberlilli. XVIII sajandi teostes leiduvat eruditsiooni, kriitikameelt, tervet mõistust, filosoofilisi vaateid faktide seoste ja asjade üldise käigu kohta; neis ei puuduvat midagi, välja arvatud vaid hing. XVIII sajandi aatlejad ei olevat osanud näha neid vahesid, mis eraldavad üksteisest kahe eri sajandi või kahe eri rassi inimesi. Antiiksed kreeklased, esimeste sajandite kristlased, germaani rahvustest vallutajad, — kõik need erinevad tüübid olevat XVIII sajandi käsituses esinenud peaaegu samasugustena, ühesuguste kehadega, ühesuguse näoilmega, ühesuguse vaimulaadiga. Sel sajandil olevat puudunud sumpatiseeriv kujutusvõime, mille abil vastav autor kandub võõrasse hingeellu ja reprodutseerib endas talle sisemiselt võõraste kirkede ja harjumuste kompleksid. Klassikaline vaim olevat hõljunud kõrgel maa kohal, ehitades kärsitute ja küpsematute üldistuste õhulosse. „Ei mingeid tõsiasi; ei muud midagi kui abstraktsioonid, lõpmatud read sententse looduse, mõistuse, rahva, türannide, vabaduse kohta, — otsekui mingid täispuhutud õhupallid, mis kasutult põrkavad üksteise vastu tühjas ruumis“⁶.

Samuti kui Tocqueville võrdleb ka Taine valgustusfilosoofiat usundiga ja leiab, et ta universalistlikud tendentsid lähendavat teda islamile ja puritanismile: „samasugune usu, lootuse ja entusiasmi hoogsus, samasugune propaganda ja võimutsemise vaim, samasugune paindumatus ja isegi sallimatus, samasugune ambitsioon inimene ümber valada ja ta elu kujundada teatava etteotsustatud valemi kohaselt“⁷. Eelmistest usundilistest liikumistest olevat XVIII sajandi oma erinenud vaid selles suhtes, et ta nõudnud endale õigustust mõistuse, mitte enam jumala, nimel. Resoneeriv mõistus seadnud enda iseteadvalt vastu kõigile ajalooliselt pühitsetud tra-

⁶ *Ibid.*, lk. 241, 249, 257—262.

⁷ *Ibid.*, lk. 267.

ditsioonidele, milles nüüd hakatud nägema ülekohtu ja rõhumise peamist põhjust. Ta ei suutnud käsitada oleviku institutsioonide sügavaid ja elavaid ajaloolisi juuri, vaid püüdnud loogilise, mõistus-pärase arutlemise kaudu avastada need õiged, igavesed põhimõtted, millele tulevat rajada iga ühiskondlik kooselu⁸.

Taine'i käsituse järgi olevat XVIII sajandi sugupõlved kaotanud võime kainelt suhtuda tõelisusse ja andunud selle asemel utoopiliste, deduktiivseile abstraktsioonidele. Nad olevat olnud veendunud, et võib hävitada ja uuesti üles ehitada ühiskondi samuti, kui võib hävitada ja ehitada ideede süsteeme mõnes Sorbonne'i väitekirjas või salongivestluses. Selline kitsas, abstraktne ja doktrinaarne klassikaline mentaliteet põhjustanudki Suure Prantsuse revolutsiooni eksimused ja väärsammud. Optimistlik vaade inimese iseloomule kui kõige üleva, hea ja õilsa allikale olevat osutunud sellise eluvõõra ideoloogia kõige meeletumaks ja kahjulikumaks tulemuseks. Lapsikus usus inimese iseloomu headusse purustanud revolutsioonijastu seaduseandjad kõik sajandite jooksul kujunenud tõkked, mis seni kas hästi või halvasti, ent ikkagi olevat ohjendanud laiade masside ürgseid kirgi ja instinkte. Kummutes kõik sotsiaalsed pidurid ja lõhkudes olevad poliitilised institutsioonid vabastanud nad inimestes peituva looma ja avanud tee masside anarhiste instinktide möllule. Nii tekkinud loova korraldustöö asemel vaid üldine lagunemine, mitte revolutsioon, vaid dissolutsioon.

Taine'i kujukalt ja jõuliselt esitatud kriitilised seisukohad valgustusajastu kohta avaldasid järgnevaile uurijaile väga sügavat mõju, mis on kestnud osaliselt nüüdisajani. Näit. võime leida nende kajastusi Albert Sorel'i tuntud teoses Suure revolutsiooni ajastu välispoliitika kohta. XVIII sajandi ideestik, väidab Sorel, esinevat õiglased ja igapidi kohased reformi-ettepanekud segamini kõige kimäärsemate revolutsioonihüpoteesidega, mis ilustavat end kõige veenvamate ettekäenetega ja panevat dialektiliste peenuste teenistusse kogu teaduste arsenaali. Esitades oleviku väärnähtuste kohta veetlevaimaid ravivahendeid, joobnustanud revolutsioonilised ideed XVIII sajandi inimesi ja sisendanud neisse erakordset vaimustust ning iseteadvust. Need sugupõlvad olnud läbi imbunud veendumusest, et mõistus peab maailma valitsema, et ta suudab kõike mõista ja kõike teostada. Oma abstraktse ja universaalse iseloomu tõttu levinud XVIII sajandi ideed vabalt üle riikide ja rahvaste piiride: igaüks võinud neid omaks võtta, tõlgendades neid vastavalt oma temperamendile, kirgedele ja arusaamisele. Sellise universaalse klassikalise vaimu põhimõtteks olnud abstraktne aatlemine, ta meetodiks — puhas loogika⁹.

⁸ *Ibid.*, lk. 267, 269, 279.

⁹ Albert Sorel, *L'Europe et la Révolution française*, I: Les

Veel valjemini suhtub valgustusajastusse Emile Faguet oma esseedes XVIII sajandi kirjanikkude kohta. Võrrelduna XVII ja XIX sajandiga moodustanud XVIII sajand tema arvates teatava languse-ajastu nii kirjanduse kui ka filosoofia alal. Sel sajandil ilmnenu teatav väsimus ja tüdimus kõigi elu korraldavate normide ja reeglite suhtes. Senised usundilised, poliitilised ja sotsiaalsed traditsioonid tundunud valgustusajastu sugupõlvvedele liigselt tüütavaina ja koormavaina, mistõttu arenenud tung endilt maha raputada nende ike. Selliseis tingimisis leidnud kristlik idee üha vähem poolehoidu ja isamaa idee osatähtsus vähenenud Prantsusmaal progressiivselt kogu XVIII sajandi jooksul. Et poliitiline elu olnud enne Suure revolutsiooni puhkemist kauema aja jooksul täielikult vaibunud, siis kustunud patriootiline idee prantslaste südameis peaaegu täiesti ja haritud kihtides tekkinud otse imestusväärne ükskõiksus maa saatuse vastu. Oodates teadustelt kõigi universumi saladuste lahendust, eitanud XVIII sajand kõike üleloomulikku ja pidanud ülearuseks nii metafüüsikat kui ka religiooni. Põletanud enda taga kõik sillad, pidanud ta kõigis asjus otsekui algusest peale hakkama. Seetõttu olevat tekkinud otse uskumatu mõtete käärimine (*une agitation incroyable*) ja palavikulised vaimsed otsingud, mis viinud aatlejaid ühest äärmusest ja vastuolust teise. „Otsides, vaieldes, kujutelles ja lobisedes jõudis XVIII sajand, nagu iga teinegi, oma järeldusteni.“ Ta filosoofilised ideed olnud siiski enamasti vaid protestid mingi positiivse vastu ja omanud seetõttu peaaegu täiesti negatiivset iseloomu. Siiski muutunud need ristiusuvaenulised ja mitte-prantsus-pärased ideed aja jooksul mingiks uueks religiooniks, sest alatine skeptitsism ei vastavat inimese iseloomule. Nii viinud vaimne käärimine lõpuks mõistuse usundi ja tunde usundi tekkimisele. Õigupoolest ei olevat valgustusajastu olnud ei luule sajand ega filosoofia sajand. Ent teaduste alal algatanud ta mõndagi ja kujunenud sellega eelastmeks järgnevale teaduste sajandile¹⁰.

Taine'i käsituse alusel seisab ka André Lichtenberger oma vormikaunis ja üldiselt põhjalikus teoses XVIII sajandi sotsialismi kohta. Valgustusfilosoofia, väidab ta, olevat inimese tundmaõppimisel ignoreerinud või vähemalt tagaplaanile asetanud ajaloo, poliitika ja ühiskonna uurimise, sest talle näinud olevat vajalik ja küllaldane ainult üks teejuht, nimelt äsja vabaduse saavutanud puhas mõistus. Kõlbluse ja poliitika nähtuste uurimisel püüdnud XVIII sajandi filosoofid rakendada ainuüksi teaduslikke meetodeid, ent kõigist teadusist veedelnud neid kõige enam matemaatika oma lihtsusega ja oma metoodilise täpsusega. Seetõttu tundunud neile

moeurs politiques et les traditions, 17. trükk, Paris 1922, lk. 102—103, 147, 179, 182.

¹⁰ Emile Faguet, Dix-huitième siècle, Études littéraires, Paris 1890, lk. VI—VIII, XIII—XV, XXVIII, XXXI, 302.

matemaatiline meetod ainuõige vahendina ka kõlblate ja poliitiliste nähtuste uurimisel: et tundma õppida inimest, pidanud nad vajalikuks lähtuda mingeist evidentseist aksioomest ja neist mõistuse najal tuletada kõik teised vastuvaieldamatult kindlad tõed. Seetõttu osutanud nad vaenlikkust või ükskõiksust traditsiooni vastu ja tundnud konkreetsete tõsiasjade suhtes vaid põlglikku üleolekut, sest ainult puhtal mõistusel olevat olnud õigus teaduse ja filosoofia alal kaasa kõnelda¹¹.

Selline valgustusajastu käsitlus, mis kujunes positivistlikkude autorite mõjul, on üldiselt domineerinud kuni viimase ajani. Teatav üleolev suhtumine valgustusfilosoofiasse, mis ei olevat absoluutselt omanud ajaloolist meelt ega tundnud huvi oleviku konkreetse tõelisuse vastu, vaid suure dogmaatilise iseteadvusega tuletanud oma seisukohad deduktiivse, matemaatilise meetodi abil teatavaist evidentseks peetavaist tõdedest, on alates H. Taine'ist esinenud enamikul XVIII sajandi vaimse liikumise käsitlejail. Viimaste aastakümnete jooksul on need üsna negatiivse iseloomuga hinnangud siiski mõnede uurijate poolt revideerimisele võetud. Teerajajana esines siin Wilhelm Dilthey käesoleva sajandi alguses ilmunud paari kirjutisega, mis sisaldasid uusi vaatekohti valgustusajandi vaimse ilme kohta. Tema algatust on väärtuslikkude monograafiate kaudu jätkanud Daniel Mornet, Albert Schinz, Ernst Cassirer ja mõned teised. Sellise uurimistöõ tulemusena on traditsiooniline valgustusajastu käsitlus nüüdisajal tunduvalt muutumas, asendudes mitmete uute, omapäraste ja huvitavate vaatekohtadega. Esitagem alljärgnevas mõningaid jooni selle suure kultuuri liikumise vaimse sisu kohta nii mainitud uurijate töötulemuste kui ka XVIII sajandi aatlejade endi teoste najal.

II.

Valgustusajastu vaimne olemus kujunes pika arenemisprotsessi tulemusena mitmesuguste ajalooliste tegurite mõjustusel. XVIII sajandi ideestik moodustab humanismi ja reformatsiooni ajastuist pärinevate kultuurielementide sünteesi Euroopa üldise kultuurilise tõusu alusel ja toetub eriti eksaktsete teaduste erakordseile saavutisile. Juba humanism oli taotelnud vaimse elu sekulariseerimist, eriti isiksuse vabastamist keskaegse askeetliku ideaali ja katoliku kiriku teokraatliku süsteemi köidikuist. Humanistid tunnistasid maist elu ja selle hüvesid iseseisvaks väärtuseks, mis tuleb vabastada kiriku hooldamise alt, õhutasid usku inimese võimete ja jõudude vastu, nõudsid soodsate tingimuste loomist isiksuse vabaks, harmooniliseks ja igakülgeks kujundamiseks ning rõhutasid inimese tahte iseseis-

¹¹ André Lichtenberger, *Le socialisme au XVIII-e siècle*, Paris 1895, lk. 3—5.

vust ja ta mõistuse juhtivat osa maise elu arendamisel. Kuid humanistlikku liikumist kandev väikesearvuline vaimne eliit ei osanud oma sotsiaalse indiferentsuse ja aristokraaditseva individualismi tõttu leida oma tegevusele küllaldaselt laia ühiskondlikku alust ega otsinudki teed *profanum vulgus*'e juurde. Nii varjutati see kultuuri liikumine reformatsiooni poolt, kes suutis liikuma panna hoopis laiemad ühiskondlikud jõud. Kui aga katoliku kirik XVI sajandi keskpaiku siirdus loiuult enesekaitselt energilisele vasturünnakule, algas Lääne-Euroopas kire- ja võitlusrikas konfessionaalne ajastu, mis moodustab mingi „keskaja järelõitsengu“ (*Nachblüte des Mittelalters* E. Troeltsch'i väljendise järgi). Protestantlikes kirikuis kujunes range bibliitsismi tõttu veelgi kindlamalt ortodoksne dogmaatiline mentaliteet, kui see oli seni esinenud katoliiklikus maailmas. Ka kaldusid reformaatorid sageli müstitsismi, eitasid vaba inimtahet ja kippusid alahindama inimese mõistuse osatähtsust¹². Konfessionaalsete võitluste arenedes sattusid humanistide poolt viljeldud uued vaimsed väärtused hukkamise hädaohtu keset teoloogilist sallimatust ja usundisõdade verist möllu ning maised huvid tõrjuti resoluutselt kõrvale usundiliste huvide poolt. Sellest raskest vaimsest kriisist päästis inimkonna peamiselt teaduste ennenähtamatult hoogus areng XVII sajandil. Kiriklikust hooldamisest vaba teaduslik ja filosoofiline aatlemine moodustas väärtusliku jõu, mis juhtis huvid eemale teoloogilistest vastuoludest ja rajas alused seniste veendumuste ümberhindamiseks maise elu suurema väärtustamise suunas¹³.

Eriti tugevasti hoogustas maailmavaatelise sekularisatsiooni protsessi eksaktteaduste ja matemaatilise loodusteaduse areng XVII sajandil. Keskaegses skolastilises haridussüsteemis, mis teatavate muudatustega leidis rakendamist Lääne-Euroopas uuelgi ajal, oli loodusteadustele kuulunud hoopis tagasihoidlik koht. Ka humanistid olid loodusteadustega tegelnud üsna vähesel määral, mille tõttu nende maailmakäsituses säilisid mitmed antiikse ja keskaegse ebaususe elemendid¹⁴. Hiljemini kandis Giordano Bruno renessansiajastu loodusekäsitusse dünaamilise põhimõtte, vaadeldes looduse nähtusi kui jumaliku teotsemise avaldusi¹⁵. Tõeline loodusteaduste areng algas alles XVII sajandil, mil rikkuste kuhjumine, peamiselt koloniaalkaubanduse tagajärjel, lõi kindlamad ainelised alused vaimse

¹² Vt. P. Treiberg, Thomas Müntzer aatlejana ja võitlejana, „Ajalooline Ajakiri“ 1934, nr. 3, ja seal viidatud kirjandus.

¹³ W. Dilthey, *Leibniz und sein Zeitalter*, Gesammelte Schriften, III, Leipzig — Berlin 1927, lk. 9; A. Schinz, *La pensée de Jean Jacques Rousseau*, Paris 1929, lk. 80.

¹⁴ J. Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, II, 12. trükk, Leipzig 1919, lk. 183—213, 6. osa 4. peatükk pealkirja all „Verflechtung von antikem und neuem Aberglauben“.

¹⁵ E. Cassirer, *Die Philosophie der Aufklärung*, Tübingen 1932, lk. 53 jj.

kultuuri õitsenguks ja riigivõimud, eriti suuris monarhiaais, hakkasid soodustama teaduslikku uurimistööd, kutsusid ellu akadeemiaid ja võimaldasid viimaseile arendada tihedat omavahelist suhtlemist rahvusvahelises ulatuses. Nii tekkis hoolimata sõdadest ja usundilistest vastuoludest teatav kosmopoliitlik vaimne mentaliteet, mis ühendas eri maade õpetlasi (Voltaire'i sõnade järgi) üheks uurijate-vabariigiks¹⁶.

XVII ja XVIII sajandil ei eristatud veel loodusteadustest vaimuteadusi, sest looduse mõiste hõlmas neil ajal nii füüsilist kui ka hingelis-vaimset olemist: looduse alla arvati kuuluvat hoolimata oma sisulistest erinevustest kõik tõesed, mida võidi põhjendada puht-immanentselt, ilma et oleks vajatud transtsendentse ilmutuse kaasabi¹⁷. Vaimse kultuuri tõusu seisukohast osutus siiski tähtsaimaks teguriks matemaatika ja matemaatilise loodusteaduse erakordne areng. Just nende teadusharude suured saavutised mõjustasid sügavasti teiste teaduste viljelemist ja aitasid kutsuda ellu hoopis uue mõtlemislaadi. Seni olid loodusteadused olnud üksikute erudiitide individuaalsete harrastuste objektiks; nüüd kujunesid nad aktuaalseks jõuks, pakkusid eeskuju ühiskonna- ja riigiõpetusele ja üldse vaimuteadustele.

Galilei, Kepler'i ja Newton'i pööretloovad saavutised astronoomia, mehaanika ja füüsika alal tõstsid esikohale looduses valitseva objektiivse seaduspärasuse ja mehaanilise kausaalsuse. põhimõtted. Antiik-ajal ja keskajal tõlgendati looduse nähtusi antropomorfiliselt ja teleoloogiliselt, nähes neis mingisuguste sisemiste jõududega ja varjatud omadustega (*qualitates occultae*) varustatud substantside kogumeid¹⁸. Renessansiajastul peeti universumit jumalikuks kunstitööks või elusaks organismiks, XVII sajandil nähti temas ainult laitmatult funktsioneerivat mehhanismi. Seniste meelevaldsete ja fantastiliste oletuste asemele püüdsid XVII sajandi suured uurijad seada selged ja kindlad mõisted. Kõik inimestele kogemuse kaudu antud nähtused alistati rangele põhjuslikkusele ja võimalikult ka kvantitatiivselt määratavale objektiivsele seaduspärasusele. Matemaatilise valemiga väljendatavate loodusseaduste avastamises nähti nüüd teaduspärase uurimistöö ainsat tõelist eesmärki¹⁹.

Newton'i gravitatsiooniteooria, mis tekitas kaasaegseis üldist imetlust, viis sellise mehhanistliku, loodusteadusliku tunnetuse lõplikult võidule. Nüüd omandasid maailmavaatelised otsingud lõpuks

¹⁶ W. Dilthey, *Das achtzehnte Jahrhundert und die geschichtliche Welt, Gesammelte Schriften*, III, Leipzig — Berlin 1927, lk. 223—226.

¹⁷ E. Cassirer, *op. cit.*, lk. 324 jj.

¹⁸ Oskar Ewald, *Die französische Aufklärungsphilosophie*, München 1924, lk. 8.

¹⁹ Ewald, *op. cit.*, lk. 11 jj.; Cassirer, *op. cit.*, lk. 54—60; Hans Girsberger, *Der utopische Sozialismus des 18. Jahrhunderts in Frankreich und seine philosophischen und materiellen Grundlagen*, Zürich 1924, lk. 26—28.

teatava kindla teaduspärase aluse, mida nad ei olnud omanud endisil suuril kultuurilise tõusu aegadel, näit. ei antiikeses Kreekas ega humanismi ajastul. Nüüd võis kõigi seniste eelarvamuste, autoriteetide ja traditsioonide surve alt vabanenud ja oma võimeist teadlikuks saanud inimese mõistus nõuelda endale õigust kõigi mõtte ja elu küsimuste lahendamisel vabalt ja otsustavalt kaasa kõnelda. Toetudes teaduse suurtele saavutistele loodeti nüüd valgustatud mõistuse abil leida igasuguse ratsionaalse teotsemise põhimõtted, jõuda mõistuspärase elukujundamise ja -korraldamiseni ja suurendada sel teel maksimaalsel määral inimesiku ja kogu ühiskonna üldist hüveolu. Mitte asjata ei pea mõned uurijad loodusteaduste võidulepääsu XVII sajandi lõpul suurimaks murranguks kogu inimliku kultuuri ajaloos²⁰.

XVIII sajandi valgustusfilosoofia päris eelmiselt sajandilt vankumatu usu looduse eksimatusse ja ta kujundite otstarbekohasusse. Sellise naturalistliku vaatlemisviisi tulemuseks oli püüe leida mehhaanilise kausaalsuse põhimõttele alluvaid seaduspärasusi ka inimlikes toiminguis. Inimest peeti neil ajal üldiselt looduseolendiks (*Naturwesen*) ja arvati, et tema loomus sarnaneb kosmose omaga. Juba antiikajast pärinev vaade, et inimese iseloom on ja jääb alati samaks, et inimene kogu oma mõistusega ja kirgedega, oma voorustega ja oma pahedega on ikka ja alati oma põhiloomult samasugune, leidis nüüd üldist tunnustamist²¹. Seepärast loodeti loodusteaduste abil jõuda ka inimese ja ühiskonna paremale mõistmisele ja korral-

---

²⁰ Näit. väidab Dilthey: „In der Geschichte des menschlichen Geschlechtes finde ich kein grösseres Ereignis als die Entstehung dieses Zusammenhanges, welcher von der Erkenntnis der Naturgesetze hinüberreichend zur Beherrschung des Wirklichen durch die Macht des Denkens und von ihr zu den höchsten Ideen, die uns alle bestimmen. Aus ihm erwächst die Überlegenheit in dem Lebensgefühl eines jeden von uns, verglichen mit dem der grössten Denker und Helden, der erhabensten religiösen Geister der alten Welt. Denn nun erst steht das Menschengeschlecht auf festem Boden, ein in der Wirklichkeit gelegenes Ziel vor sich und einen deutlichen Weg, es zu erreichen.“ Dilthey, *op. cit.*, lk. 223 jj. Niisama kõrgelt hindab seda ajastut Preserved Smith omas uue aja kultuuri ajaloos, kus antakse väga üksikasjaline ülevaade loodusteaduste arengust XVII sajandil: „The most momentous of all the gifts of the Great Renewal to humanity was the gift of modern science... Science has moulded the whole life of the modern world... There is no department of human activity today untouched with the spirit of experiment and of mathematics. In this vast change, the Great Renewal played a momentous part. Not only was it the first great age of science — always excepting the Greek — but its achievements were probably greater than those of any other equal period of time.“ Preserved Smith, *A History of Modern Culture, The Great Renewal 1543—1687*, London 1930, lk. 606.

²¹ „Die Grundgleichung: Natur — Vernunft — Geist spannt sich als ein alle Abstände und Ungleichmässigkeiten überwölbender Bogen von

damisele. Looduse nähtusis valitsev kord ja otstarbekohasus tuli panna kehtima ka ühiskondlikus elus, kus seni olevat puudunud vajalik kokkukõla eri elementide vahel.

Seetõttu omas loodusteaduslik tunnetamine erakordselt suurt mõju valgustusajastul, nii et seda filosoofilist sajandit võiks niisama hästi kutsuda ka loodusteaduste sajandiks. Loodusteaduslike vaatluste ja katsetega tegelesid peaaegu kõik aatlejad; neid harrastati peale akadeemiate ka teistes teaduslikes ühinguis, neile andsid paljud eraisikud, isegi daamid kõrgemast seltskonnast. „Katsete harrastamine muutub peaaegu mingiks uueks usundiks oma loobumustega ja oma ekstaasidega... Looduse tunnetamine, ütleb Buc'hoz, kes ei olnud ise filosoof, on niiõelda taevase õndsuse eelkäija: kui seda kordki nauditakse, siis käiakse valguses ja veedetakse niivõrra kaunist elu, nagu viibitaks maises paradiisis”²².

Vaimustatud sõnul kõneleb 'd'Alembert loodusteaduste edusammudest ja nende läbi põhjustatud üldisest vaimsest käärimisest. Loodusteaduste alal jõutavat päev-päevalt üha uute rikkusteni. Lõpuks on saavutatud kogu maailmasüsteemi õige tunnetamine. Maast Saturnuseni, taeva ajaloost putukate ajalooni, — kõikjal olevat looduse uurimine omandanud lausa uue ilme. Ja seoses sellega olevat ka teised teadused saavutanud teissuguse kuju. Looduse uurimine näib omaette vaadatuna olevat külm ja rahulik asi, mis ei võiks äratada mingeid kirgi. Kuid uute aatlemisviiside tarvituselevõtt põhjustanud temaga kaasuva entusiasmi tõttu üldise vaimse käärimise. See haaravat kõike enda ümber otseku mingi võimas veevool, mis murrab kõik tammid enda ees. Nüüd arutatavat ja analüüsivat kõike, alates teaduste põhimõttest kuni ilmutususe alusteni, teoloogilistest probleemidest majanduse ja kaubanduse küsimusteni, poliitikast rahvusvahelise ja tsiviilõiguseni. Juba paljudele nähtustele olevat levitatud uut valgust, kuid üldise meeltekäärimise tuhinas olevat tekkinud ka mitmed uued tumedad kohad, mis ootavad selgitamist, samuti kui tõusu ja mõõna toime avaldub selles, et mõndagi uut kaldale uhta ja mõnda muud sealt eemale kiskuda”²³. Neis sõnades kajastub kujukalt valgustusajastu vaimne jõulisus, raugemata teadmishimu ja ohjendamatu mõttejulgeus. Seepärast on I. Kant defineerinudki valgustusajastut kui ajastut, mil inimene esmakordselt välja jõudnud alaealisusest, kus ta liigselt kaua oma süü tõttu olevat viibinud, sest ta ei olevat omanud julgust oma.

Condillac bis zu Holbach, von Voltaire bis zu Rousseau.“ Ewald, *op. cit.*, lk. 154. Vt. ka Girsberger, *op. cit.*, lk. 29; Meinecke, *op. cit.*, I, lk. 3, 46, 65.

²² Daniel Mornet, *La pensée française au XVIII-e siècle*, Paris 1932, lk. 94. *Idem*, *Les sciences de la nature en France au XVIII-e siècle*, Paris 1911. Vrd. ka Cassirer, *op. cit.*, lk. 58—62.

²³ Jean d'Alembert, *Éléments de philosophie*, Amsterdam 1758, lk. 1 jj.

mõistust ilma teiste autoriteetide abita vabalt ja otsustavalt rakedada. Alles valgustusajastul saavutanud inimene sellise julguse ja valinud endale hüüdsõnaks: *Sapere aude* ²⁴!

Kui XVII sajandil kätte võideti teadusliku mõtte autonoomia, tekkis ühtlasi rida metafüüsilisi süsteeme, mis kõik omasid ratsionalistlikku iseloomu ja arendasid oma õpetusi deduktiivse meetodi abil, lähtudes teatavaist evidentseks peetavaist tõdedest. Need süsteemid käsitasid mõistust kui jumalikule ja inimlikule loomusele ühiste igaveste tõdede kogumit, mille kaudu võib tunnetada asjade sisimat olemust. Filosoofiast kandus selline deduktiivne, geometriiline meetod ka kirjandusse. Prantsuse klassitsismis esines, eriti 1680. ja 1750. a. vahel, teatav ratsionalistlik ja geometriiline mõtlemislaad, mida Mornet on kutsunud loogilise selguse müstitsismiks ²⁵. Nagu nägime, peab H. Taine isegi kogu valgustusajastu mentaliteeti läbi ja läbi ratsionalistlikuks, dogmaatiliseks ja doktriinaarseks. See väide on siiski osutunud lausa alusetuks ja ekslikuks.

Nimelt ei osanud Taine näha mingeid suuremaid erinevusi ratsionalistliku metafüüsika ja XVIII sajandi valgustusfilosoofia vaimu vahel. Ent säärased erinevused on tõeliselt olemas ja pealegi üsna olulised. Kui XVIII sajandil kaitsti mõistuse autonoomia põhimõtet võib-olla veelgi kirglikumalt, kui seda oli tehtud XVII sajandil, siis ei järgne sellest veel, et valgustusfilosoofid oleksid omistanud mõistusele samad ülesanded, nagu XVII sajandi suured ratsionalistid olid teinud, ja et nad oleksid viimaste eeskujul taotelnud uute kõikehõlmavate metafüüsiliste süsteemide loomist. Just vastupidi: XVIII sajandil levis üha tugevamal kujul umbusklikkus ratsionalistlike süsteemide vastu, mis ei kujundanud oma mõisteid konkreetsete tõsiasiade najal, vaid heljusid tegelikkusest kaugel abstraktsete ideede vallas. Üha suuremal määral püüdsid aatlejad end vabastada elukauge süsteemivaimu (*esprit de système*) alt, kuigi nad ei eitanud „süsteematilist vaimu“ (*esprit systématique*), s. t. vaba tunnetamise tulemuste kavakindlat korraldamist. Nii kaotas filosoofiline süsteem XVIII sajandil oma senise võlu ja siduva jõu. Ainult Chr. Wolff jätkas Saksamaal veel vanu radu, vaevalt saab aga teda pidada valgustusfilosoofia tüüpiliseks esindajaks ²⁶.

Valgustusajastul nähti samuti kui eelnevalgi sajandil autonoomses inimõistuses inimese kõrgeimat jõudu ja peeti seda inimese

²⁴ I. Kant, Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?, avaldatud esmakordselt a. 1784 „Berlinische Monatsschrift“is. Vt. I. Kant, Zur Logik und Metaphysik, herausgegeben von Karl Vorländer, Zweite Abteilung, 2. trükk, Leipzig 1921, lk. 135.

²⁵ D. Mornet, Histoire de la clarté française, Paris 1929, lk. 91.

²⁶ Cassirer, *op. cit.*, lk. X, XII, XIII, 7, 9, 473; Mornet, La pensée française, lk. 85—87; Mornet, Les origines intellectuelles de la Révolution française, 2. trükk, Paris 1934, lk. 474.

hingeliste nähtuste koondavaks ja ühtlustavaks tuumikuks. Samuti arvati siis eelneva sajandi eeskujul, et mõistuse põhiolemus on ühesugune kõigil mõtleval subjektidel, samuti kõigil rahvail, kõigil aegadel ja kultuuridel. Kuid valgustusfilosoofid ei pidanud mõistust enam teatavate aprioorsete sünnipäraste ideede kompleksiks ega teatavate evidentsete tõdede ja põhimõtete kogumiks. Erinevalt Descartes'ist, Malebranche'ist ja teistest ratsionalistidest ei näinud nad mõistuses mingit vaimu varakambrit, kus oleks säilitatud tõe otsekui münditud raha; pigemini oli mõistus neile hingeline energia, vaimne ürgjõud, mille õigel rakendamisel inimene võib jõuda tõe tunnetamisele ja omandamisele. XVIII sajandi aatlemislaad oli oma põhiloomult rõhutatult dünaamiline: tunnetamise ülesannet nähti neil ajal mitte mingi dogmaatilise tõe alatisel omamises, vaid tõdede püsivas ja väsimatus selgitamises, omandamises ja revideerimises lakkamatult liikuva ja juurdleva mõistuse kaudu. Seetõttu muutusid filosoofilised mõisted ja probleemid, mis varemini kergesti tardusid teatavaks dogmaatiliseks kujundeiks, nüüd elavaiks, dünaamilisteks jõududeks ja aatlemine omandas erakordse liikuvuse, värskuse ja spontaansuse. Õigusega väidab Cassirer, et valgustusfilosoofia õige olemus avaldub paremini kogu ajastule omases mõtlemislaadis, kui üksikute aatlejate õpetuste sisus²⁷.

Nii on kõige iseloomulikumaks XVIII sajandi valgustusfilosoofia esindajaks Diderot oma alatiselt fluktuueruva aatlemisega. Samuti kui loodus ei tunne mingit paigalseismist, vaid loob alatasa uusi kujundeid, nii peab Diderot' arvates ka uurija mõte lakkamatult liikuma, et pääseda vajalikul määral ligi universumi piiritult mitmekesistele avaldusvormidele²⁸.

Dünaamilises aatlemislaadis nähti XVIII sajandil parimat tagatist inimõistuse paratamatute eksimuste ja vigade vastu. Kuigi ebakindel ja puudulik, suutvat inimõistus oma vead siiski ise ära parandada juhul, kui ta saab vabalt liikuda ja teotseda. Sageli olevat need vead tingitud sellest, et meie teadmine alatasa kipub ületama temale seatud piirid. Säärastest vigadest hoidumiseks ei tohtivat kunagi unustada, et inimlikul tunnetamisel on teatavad kindlad piirid, mida ta kunagi ei suuda ületada. Samuti tulevat kategooriliselt taunida dogmaatilistele süsteemidele omast vaadet, nagu võiksime

²⁷ Cassirer, *op. cit.*, lk. VII—XIII, 4, 5, 15—17.

²⁸ Diderot, *Rêve de d'Alembert, Oeuvres complètes* (par J. Assézat), II, Paris 1875, lk. 132, rõhutab väga kujukalt looduse nähtuste üldist muutuvust: „Tout change, tout passe, il n'y a que tout qui reste. Le monde commence et finit sans cesse... Dans cet immense océan de matière, pas une molécule qui ressemble à une molécule, pas une molécule qui ressemble à elle-même un instant: Rerum novus nascitur ordo, voilà son inscription éternelle.“ Ka liikide muutuvuse idee esineb Diderot'l üsna selgel kujul. Vt. näit.: *De l'interprétation de la nature*, section LVIII, *Oeuvres complètes*, II, lk. 57—58.

neist piirest teatava mõttepingutuse juures siiski üle pääseda. Nii looduse kui ka inimvaimu nähtused tuleb seletada ja tõlgendada, lähtudes nende endi olemusest ja avaldumisviisidest, inimesele omase kogemuse pinnal, sest nende seletamine kogemusele võõraste põhimõtete kaudu tähendaks tundmata uurimiseseme asendamist veel suuremal määral tundmatuga. Tunnetamise ja tegelikkuse, tunnetava subjekti ja uuritava objekti vahele ei tohi tungida mingid võõrad transtsendentsed instantsid, kui tahetakse hoiduda laskumast lausa meelevaldseisse ja ebateaduslikesse konstruktsioonidesse. Teadmiste piiride ja tunnetamise immanentsuse rõhutamine, mis käib punase joonena läbi valgustusajastu psühholoogilistest ja tunnetusteoreetilistest teostest, eraldab jällegi positiivses mõttes seda ajastut XVII sajandi dogmaatilisest ratsionalismist²⁹.

Immanentsuse põhimõtet toonitas eriti energiliselt d'Alembert, väites, et meie ei pea oma selgete ja kindlate teadmiste niikuinii väikest hulka tumestama mingisuguste keeruliste sofismidega asjade varjatud olu kohta ega lasta end segada filosoofide süsteemidest, pigemini nende unelmaist, igasugu metafüüsiliste probleemide üle: parem juba tunnustada avameelselt, et teatavad asjad jäävad meie eest alatiselt varjatuks. „See on kurb saatus meie uudishimule ja meie enesearmastusele, kuid see on kogu inimkonna saatus³⁰.“ Ka Diderot ründab teravalt metafüüsilisi süsteeme, millest ükski oma ratsionalistliku struktuuri tõttu ei jõudvat tõele põrmugi lähemale kui teine. Kuni siimaani olevat halastamata aeg kummutanud kõik ratsionalistliku filosoofia poolt püstitatud uhked ehitised. Kõik nad langevat kindlama aluse puudumise tõttu varemini või hiljemini kokku, jättes järele vaid segamini paisatud rusud, millest mõni teine kergemeelne geenius varsti koostavat mingi uue kombinatsiooni. Abstraktsed süsteemid olevat kuhjanud vaid lõpmatu arvu mõisteid ja sõnu, ent unustanud seejuures tunnetada tõsiasju, mis ometi moodustavat iga filosoofia tõelise rikkuse. Sidudes omavahel ja lähendades teineteisele juba tuntud fakte ei hoolivat need süsteemid kuigi palju uute faktide kogumisest³¹.

Nagu sellest nähtub, ei hõljunud valgustusajastu parimad pead kaugeltki niivõrra tegelikkusest eemal, udustes kõrgustes, nagu seda väidab Taine, vaid omasid küllaltki arenenud arusaamist konkreetsete tõsiasjade väärtusest. Seda arusaamist aitas neis süvendada tegelemine kirjeldava loodusteadusega. Matemaatika ja mõnevõrra ka mehaanika ning füüsika alal oli võimalik alistada uuritavaid nähtusi teatavaile loogiliselt selgeile valemeile, mille olemusest võis saada õige käsituse ühe pilguga. Kuid botaanika, zooloogia, geoloogia ja teiste selliste loodusteaduslike distsipliinide alal,

²⁹ Cassirer, *op. cit.*, lk. 59, 129, 155, 214, 218.

³⁰ D'Alembert, *op. cit.*, lk. 59 jj.

³¹ Diderot, *De l'interprétation de la nature, op. cit.*, lk. 19 jj.

kus tuli rakendada suurel arvul üksikvaatlusi eri esemete suhtes, häämmastas uurijat looduse nähtuste erakordne kirevus ja mitmepalgelisus. Siin polnud kaugeltki kerge avanevat tõsiasiade rikkust viia teatava ühise valemi alla või rühmitada uuritavaid nähtusi loogiliselt laitmatuis klassifikatsioones. Nii pidi uuriv mõistus neil aladel, vähemalt esialgselt, loobuma kindlama korra ja süsteemi loomisest ning leppima teatavate nähtuste lihtsa konstateerimisega ja vaatlemisega. Need harjumused kandusid pikapeale loodusteadustest ka teistesse teadustesse ja kirjandussegi, kus nad kaasa aitasid XVII sajandilt päritud range klassikalise ja geomeetrilise vaimu ainuvalitsuse kõrvaldamisele³². Sellega astus puhtmatemaatilise deduktsiooni ja definitsiooni kõrvale nähtuste vaatlemine ja kirjeldamine — deskriptsioon, mille esimese suurejoonelise tulemusena esineb Buffon'i monumentaalne „Histoire naturelle“³³. Nii arenes XVIII sajandil kalduvus vaadelda, uurida ja tunnetada kõige mitmekesisemaid konkreetseid tõsiasi kõigil looduse nähtuste ja inimestevaheliste suhete aladel. Mitmekülgne ja väsimatu teadmishimu ongi valgustusajastu sugupõlvade olulisemaid iseloomujooni. See ajastu ei tundnud rõõmu mitte ainult abstraktse mõtte kõrgelennulisest ja ohjendamatust mängust, vaid veel suuremal määral kogu konkreetse tegelikkuse tunnetamisest kõiges selle intensiivses ja ekstsensivses mitmepalgelisuses.

Huvi tõus tõsiasiade vastu sundis nende uurimisel rakendama meetodeid, mis mitmeti erinesid matemaatilise analüüsi omadest. XVII sajandil harrastati ranget süstemaatilist deduktsiooni ja püüti teatavaist üldisist mõisteist ja põhimõtteist lähtudes abstraktse järeldamise teel jõuda konkreetsete üksinähtuste teaduspärasele tunnetamisele. Varsti aga osutus, et sellise meetodi kasutamine looduse ja inimese uurimisel ei suuda anda küllaldaselt usaldusväärseid tulemusi, vaid et analüüsi rakendamisel looduse nähtuste ja vaimse ning ühiskondliku olemise selgitamiseks seda meetodit tuleb olulisel määral kohaldada nende nähtuste loomusele ja iseärasustele. Säilitades usalduse mõistuse tunnetava jõu vastu ja lahutades uuritavad nähtused teatavaiks elementideks, millest siis üles ehitati teatavad uued konstruktiivsed tervikud, püüti looduse ja vaimse olemise uurimisel siiski samal ajal tõusta kõrgemale puhtmatemaatilisist kategooriaist, eriti suuruse ja arvu mõistest, ja ühendada analüütilist uurimisviisi induktiivse järeldamise meetodiga³⁴.

Nii arenes uus mõtlemis- ja uurimislaad, mis lähtus tõsiasi just kui algseist nähtusist, püüdis tunnetada nähtusis endis pesitsevat korda, seadus- ja mõistuspärasust, leida nähtuste abil ja najal mõistuse ja inimvaimu tõelisi piire. Sellise aatlemisviisi tähtsamaid raja-

³² Mornet, Histoire de la clarté française, lk. 103 jj.

³³ Ewald, *op. cit.*, lk. 107 jj.; Cassirer, *op. cit.*, lk. 101—105.

³⁴ Cassirer, *op. cit.*, lk. 7, 14, 18—20, 28—29.

jaid oli I. Newton, kes küll rakendas looduse nähtuste kohta üldisi matemaatilisi põhimõtteid, eraldas aga samal ajal füüsikat teravasti geomeetriast ja lähtus oma uurimistes konkreetseist nähtusist, püüdes nende varal leiutada mingeid üldisemaid seaduspäraseid seoseid. XVIII sajandi aatlejaile avaldasid Newton'i *regulae philosophandi* otse erakordset mõju: toetudes neile laiendati tõe ja filosoofia mõistet, liiguti uurimisel vabamalt ja elavamalt, taoteldi ratsionaalse ja positiivse ühendamist ja lepitamist. Sellise mõtlemisviisi mõjul harjuti kõikjal — füüsikas ja kirjeldavas loodusteaduses, psühholoogias ja riigi- ning ühiskonnateaduses — liikuma konkreetset abstraktse, eriliselt üldise suunas³⁵. Voltaire hoiatab kaasaeglasti vähepehjemdatud hüpoteeside püstitamise eest. Tema arvates ei tule alustada põhimõtete leiutamiselega, et nende abil tegelikkust seletada, vaid tuleb täpselt analüüsida nähtusi ja siis vaadata, kas nad on kokkukõlas mõningate põhimõtetega. Inimene, kes tahab tabada asjade olu ainult mõistuse abil, sarnaneb pimedaga, kes igatseb uurida värve. Kuid analüüs on kepp, mis loodus on sellisele pimedale kätte andnud: selle najal edasi komberdades võib ta siiski tundma õppida nähtuste eri osi ja lõpuks saavutada teatava ülevaate ka kogu terviku kohta. Seejuures peab ta kasutama nii matemaatika ja füüsika kui ka enda kogemuste kaasabi³⁶.

XVIII sajandi aatlemislaad võimaldas omistada suuremat tähtsust eksperimentaalsele meetodile, mida hakati nüüd harrastama üsna laialises ulatuses, eriti füüsika ja keemia alal. Deslandes esitas selle meetodi kohta peaaegu samavõrra täpsed reeglid, kui seda hiljemini tegi J. S. Mill omas klassikalises „Loogika süsteemis“. Ta väitis, et loodust saab sundida välja andma oma saladusi ainult täpsete ja süstemaatiliselt korraldatud katsete kaudu: „mingisugused teised meetodid ei ole kunagi õnnestunud“. Katsetamise meetodite harrastamine soodustas loomulikult kriitilise vaimu arengut kõigi teaduslikkude ja filosoofiliste uurimiste alal³⁷.

Sellest kõigest ei saa vähimalgi määral aru Taine ja ta järglased, kes ei oska teha vahet XVII sajandi ratsionalistlikkude süsteemide vaimu ja XVIII sajandi valgustusfilosoofia empiirilisema aatlemislaadi vahel ega eristada matemaatilist, geomeetrilist analüüsi füüsi-

³⁵ Cassirer, *op. cit.*, lk. 7—10, 67—68.

³⁶ „Quand nous ne pouvons nous aider du compas des mathématiques, ni du flambeau de l'expérience et de la physique, il est certain que nous ne pouvons faire un seul pas.“ Voltaire, *Traité de métaphysique*, chap. III, V, *Oeuvres complètes*, XXII, Paris 1879, lk. 203, 204, 209.

³⁷ Deslandes, *Sur la meilleure manière de faire les expériences*, 1736; Mornet, *La pensée française*, lk. 87 jj.; Mornet, *Les origines intellectuelles*, lk. 181, 182, 474; Dilthey, *Leibniz und sein Zeitalter*, *op. cit.*, lk. 10 jj.

kas ning teistes katselistes ja muudes teadustes rakendatavast erilisest analüütilisest meetodist³⁸. Seetõttu võiski tekkida teooria valgustusfilosoofia erakordsest abstraktsusest.

III.

Valgustusajastule on sageli ette heidetud irreligioossust, ükskõiksust või isegi vaenlikkust usundi ja kiriku vastu. Kui usundi all mõista kristlikke ilmutusundeid ja kiriku all XVIII sajandi sallimatut ja ilmlikke vaimseid otsinguid tõkestavat katolitsismi resp. protestantismi, siis peab see etteheide kahtlematult paika. Oma vaimsest jõust teadlikud valgustatud generatsioonid osutasid ilmset vaenlikkust kõigi nende jõudude vastu, kes tahtsid neid hoida traditsioonilise teoloogilise moraali ikkes ega lasknud neid takistamatult nautida maise elu ja rafineeritud vaimukultuuri mõnuseid. Eriti äge rünnak ristiusule valgustatud aatlejate poolt toimus 1750-ndail ja 1760-ndail aastail, mil Diderot' sõnade järgi otse sadas pomme Issanda elamusse. Valgustusfilosoofia mõjul võõrdus suur osa haritud seltskonnast ristiusust, eelistades ilmutusundeile deismi või otsest ateismi ja pooldades ilmlikku humaansusemoraali³⁹.

Entsüklopedistid kuulutasid isegi deismi väherahuldavaks kompromissiks. Nad väitsid, et iga usund, kus pooldatakse personaalse jumala olemasolu, takistavat inimkonna vaimset arengut; ükski selline usundivorm ei suutvat põhjendada ei õiget kõlblust ega eeskujulikku poliitilis-sotsiaalset elukorda. Ainult täielik loobumine usundist võivat tagada inimkonnale tõelise hüveolu ja õnne. Diderot soovitab inimestele tagasi pöörduda looduse juurde, millest nad olevat eemaldunud, otsides õnne toopoolse maailma kaugustes. Loodus asendavat täielikult jumala ja võivat kujuneda entusiasmi ja harda imetluse esemeks; ta lohutavat inimest ja vabastavat ta kõigist seniseist masendavaist hirmudest ja rahunestest. Seni olevat inimesed olnud ikka alistatud kolmele eri koodeksile — looduse, ühiskonna ja usundi omale, mille vahel ei esinevat kunagi kokkukõla. Selle tagajärjel ei olevat ühelgi maal ei õigeid inimesi, ei õigeid kodanikke ega õigeid usklikke. Inimesed olevat pagendanud jumaluse endi keskelt ja paigutanud ta pühamu müüride vahele, mis kitsendavat inimeste ideid. Seetõttu püstitab Diderot nõude: „*élargissez Dieu; voyez-le partout où il est, ou dites qu'il n'est point*“⁴⁰.

³⁸ Sellise vea tegi juba Talleyrand oma memuaares: „Le caractère particulier de la philosophie au XVIII-e siècle est l'emploi de l'analyse, utile lorsqu'elle est appliquée aux sciences physiques, incomplète, lorsqu'elle est appliquée aux sciences morales, dangereuse, lorsqu'elle est appliquée à l'ordre social.“ Mémoires, I, Paris 1891, lk. 86.

³⁹ Mornet, Les origines intellectuelles, lk. 101, 105, 126, 258; Schinz, *op. cit.*, lk. 476.

⁴⁰ Diderot, Supplément au voyage de Bougainville, Oeuvres

Nii toimus valgustusajastu ideede mõjul sügav vaimne murrang — kogu maailmavaate ja elukäsituse sekularisatsioon. Ratsionalismi esindajad — Descartes, Spinoza jt. — ei olnud suutnud lahendada tõe probleemi ilma jumala mõiste vahendusest. XVIII sajandi aatlejad nihutasid aga oma uurimiste raskuspunkti metafüüsikast ja teoloogiast loodusteaduste, riigiteaduse ja ajaloo alale, mille nad täielikult puhastasid teoloogiliste mõtlemiskategooriate jäänustest. Eduard Fueter defineerib seetõttu kogu valgustust kui katset ümber kujundada minevikust pärinevad teoloogilised käsitused uue loodusteadusliku hariduse alusel⁴¹. Siiski ei saa valgustussajandit pidada irreligioosseks ajastuks, sest Cassireri õige tähenduse järgi oleks usundiliselt ükskõikne skeptitsism olnud jõuetu nii suurteks saavutisteks⁴². Hüljates need lahendused, mis traditsiooniline teoloogia oli esitanud tunnetuse ja kõlbluse põhiküsimuste kohta, otsisid XVIII sajandi aatlejad otse usundilise innuga uusi lahendusi. Neid kõiki tiivustas usk inimese vaimseisse jõududesse ja siiras tahe inimkonna senised hädad kõrvaldada valgustatud mõistuse kaasabil.

XVIII sajandit on sageli nimetatud materialismi õitseajaks, ent tõeliselt ei etendanud egotsentriline materialistlik mõttelaad sel ajastul eriti suurt osa. Dogmaatilisel materialismil oli XVIII sajandi üldises ideestikis tõeliselt üsna väike koht. Materialistliku doktriini esindajad Diderot ja d'Holbach asetasid oma õpetustes peaarõhku humaansust ja õiglust rõhutavale ilmlikule moraalile, kuigi see oli oma altruistliku põhilaadi tõttu ilmses vastuolus materialistliku dogmaga⁴³. Isegi kõige järjekindlamate materialistide eetilise mentaliteet jäi valgustusajastul rõhutatult idealistlikuks. Esindades iseteadvusele jõudnud kodanlike rahvakihtide elukäsitust ja püüdeid, osutasid XVIII sajandi aatlejad suuremat moraalset jõudu ja idealistlikumat ning altruistlikumat eluvaadet kui nende vaimsed eelkäijad — humanistid. Neile olid omased optimistlik usaldus inimese kui arenemisvõimelise olendi vastu ja veendumus, et valgustatud isikud suudavad viia ühiskonna elukorralduse loomulikele aluseile hariduse levitamise ja süstemaatilise kasvatustöö kaudu. Nende puhasilmik moraaliopeetus rõhutas isiksuse täiuslikkuse taotlust ja ta võimete igakülgse arendamise tarvidust. Selline mentaliteet oli täielikus kokkukõlas varakapitalistliku ajastu kodanluse elujaatava idealismiga: XVIII sajandi kodanlus oli veel vaba kitsarinnalisest ja lamedast mammonismist, mis iseloomustab kõrgkapitalismi ajastu suurkodan-

complètes, II, lk. 240 jj.; Pensées philosophiques, *ibid.*, I, lk. 138. Vrd. Faguët, *op. cit.*, lk. 298 jj.; Cassirer, *op. cit.*, lk. 178 jj., 222.

⁴¹ Ed. Fueter, Geschichte der neueren Historiographie, München — Berlin 1911, lk. 334; Cassirer, *op. cit.*, lk. 211; Meinecke, *op. cit.*, lk. 38.

⁴² Cassirer, *op. cit.*, lk. 180.

⁴³ Mornet, Les origines intellectuelles, lk. 91, 102; Ewald, *op. cit.*, lk. 135; Cassirer, *op. cit.*, lk. 91, 96.

likke elemente. Seetõttu võiski see kiht Suure Prantsuse revolutsiooni ajal lausa erakordset saavutada, sest, P. Kropotkin'i õige märkuse järgi, on ikka vaja kas või noaotsatäis ideaali, et suured pöörded võiksid õnnestuda⁴⁴.

Et valgustussajand rõhutas mõistuse erakordset tähtsust elu kujundamisel, on seda ajastut sageli kutsutud puhta intellektualismi ajaks. Mõistuse ülehindamise tuhinas olevat XVIII sajandi aatlejad unustanud vajaliku tähelepanuga jälgida irratsionaalseid hingelisi jõude — afekte, kirgi, instinkte ja üldse inimeste tundeelu. Seegi etteheide osutub lähemal vaatlemisel siiski tunduvalt liialdatuks. Inglise empirismi ja sensualismi mõjul õppisid valgustatud aatlejad varsti tundma ja hindama ka irratsionaalsete jõudude tähtsust. Voltaire pidas inimlikke kirgi, näit. auahrust, võimuiha ja edevust, olulisiks tegureiks, mis aitavad edasi viia kultuuri: kired olevat rattad, mis käivitavad ühiskondlikke masinaid⁴⁵. Kui puuduksid inimlikud nõrkused ja pahed, võiks elu täiesti seisma jääda. Ka ajaloolasena osutas Voltaire arusaamist ajaloolise elu irratsionaalseist jõududest⁴⁶. Veel kaugemale läks Voltaire'i sõber *Vauvenargues*, kes otsis inimese iseloomu põhilist olemust mitte ta mõistuses, vaid kirgedes: mõistus sarnanevat osutiga, mis näitab kella numbrilual tunde, ent osutit juhtiv mehhanism asetsevat hoopis sügavamal⁴⁷. Juba ammu enne Ch. Fourier'd väitis Diderot, et afekte ei tule alla suruda, vaid viljelda, sest nende omavaheline kokkukõla suurendavat hingelist energiat⁴⁸. Ja Hume läks deismi arvustades isegi niikaugele, et tunnistas mõistuspäraselt käituva inimese täielikuks fiktsiooniks. Inimene ei olevat kunagi filosoofina alustanud ja olevat petlik lootus, nagu võiks ta kunagi filosoofina lõpetada. Mõistuse osa inimeste toiminguis olevat üsna väike, sest inimene alluvat tavaliselt oma kirgedele, mitte valgustatud mõistusele⁴⁹.

Kuigi enamik valgustusajastu aatlejaid eitas Hume'i äärmuslikke seisukohti, domineeris siiski vaade, et olevat mõttetu, isegi kahjulik, pidada võitlust inimesele loomupäraste kirgede ja afektide vastu. Küll aga loodeti võivat kasutada nende jõude ühiskonna huvides ja

⁴⁴ Friedrich Muckle, *Das Kulturproblem der französischen Revolution, I: Die sozialen Grundlagen und der revolutionäre Geist*, Berlin 1921, lk. 32 jj., 45 jj.; Peter Kropotkin, *Die französische Revolution*, I, Leipzig 1909, lk. 9.

⁴⁵ „L'orgueil est surtout le principal instrument avec lequel on a bâti ce bel édifice de la société.“ Voltaire, *Traité de métaphysique*, chap. VIII, *op. cit.*, lk. 222 jj.

⁴⁶ Cassirer, *op. cit.*, lk. 196 jj.; Meinecke, *op. cit.*, lk. 123.

⁴⁷ L. Vauvenargues, *Introduction à la connaissance de l'esprit humain*, 1746. Vrd. Cassirer, *op. cit.*, lk. 142 jj.; Mornet, *Histoire de la littérature et de la pensée françaises*, 3. trükk, Paris 1924, lk. 130 jj.

⁴⁸ Diderot, *Pensées philosophiques*, *op. cit.*, lk. 127 jj.

⁴⁹ David Hume, *The Natural History of Religion*, 1757, sect. I jj., VI, XIII—XV.

juhtida nende avaldumist mõistuse abil õigeisse rööpaisse⁵⁰. Lõpuks meenutagem üldiselt tuntud tõsiasja, et alates XVIII sajandi keskpaigast hakkas, eriti seoses J. J. Rousseau tegevusega, mõistuse filosoofia asenduma tunde filosoofiaga ja tundeile toetuva moraaliõpetusega; sellega asus Mornet' sõnade järgi kirk geomeetria asemele⁵¹. Eeltoodu põhjal tohiks olla selge, et väidet valgustusajastu puhtakujulisest intellektualismist ei saa pidada vastuvõetavaks.

Nagu eespool mainitud, heitsid romantikud XVIII sajandile ette ajaloolise meele täielikku puudumist. Valgustusajastu sugupõlved pidanud endid aegade alguseks, ignoreerinud eelmiste ajastute suuri kultuurisaavutisi ega olevat osutanud mingeid võimeid mineviku õigeks käsitamiseks ja erapooletuks hindamiseks. See romantikute poolt võitlustuhinas loodud teooria avaldas valdavat mõju järgnevaile sugupõlvedele. Alles W. Diltheyl õnnestus käesoleva sajandi alguses kõigutada vaadet, nagu oleks XVIII sajand olnud täielikult ajaloovaenlik ja ajaloopime; lõplikult on see ekslik teooria kummutatud alles viimaseil aastail. Nüüd on selgunud, et ajalooteaduse areng romantismi õitseajul osutus võimalikuks ainuüksi tänu valgustusajandi rikkalikule pärandile. Omades erakordseid võimeid kaugemaise ajajärkudesse süvenemiseks osutasid aga romantikud oma isade generatsiooni suhtes samasugust ajaloopimedust, mida nad ise viimasele ette heitsid⁵².

XVI ja XVII sajandi jooksul oli ajalooteaduse alal kokku kogutud suured hulgad ajaloolist toormaterjali, mida aga ei suudetud suurte juhtivate põhi-ideede puudumise tõttu kujundada tervikuliseks kogupildiks. XVII sajandi ratsionalistlikud süsteemid omistasid konkreetsele üksiknähtusile väga vähe tähelepanu ega soodustanud seetõttu ajalooteaduse arengut. Stoitsismist pärinev ja XVII sajandil Hugo Grotius'e ja teiste poolt uue hooga arendatud looduseõiguslik mõtlemisviis, mis eeldas kõigil ajul ja kõigil rahvail kehtivaid üldise iseloomuga norme ja käitumise reegleid, takistas omakorda arusaamist eri ajalooliste ajajärkude individuaalsest omapärasest. Samuti ei osutunud ajalooteadusele kasulikuks asjaolu, et vaimuteadused ei olnud veel jõudnud eralduda loodusteadustest ja kasutasid ainult viimastele sobiva mehaanilise kausaalsuse põhimõtet ka uurimistes hingeliste ja ühiskondlikkude nähtuste kohta⁵³. Kõigist neist tegureist oli tingitud ajalooteaduse madal tase XVIII sajandi alguses.

Ent valgustusajand tõi sellisesse seisundisse põhjaliku pöörde.

⁵⁰ Ewald, *op. cit.*, lk. 26.

⁵¹ Mornet, *Histoire de la clarté française*, lk. 98 jj.; *idem*, *La pensée française*, lk. 120-164.

⁵² Cassirer, *op. cit.*, lk. 187, 244, 263 jj.

⁵³ Dilthey, *Das achtzehnte Jahrhundert und die geschichtliche Welt*, *op. cit.*, lk. 222 jj.; Meinecke, *op. cit.*, lk. 13, 140, 167; Cassirer, *op. cit.*, lk. 266-269.

XVIII sajandil osutati küll vähest pieteeti ajalooliste pärimuste vastu, mida ei tahtud tunnustada ainult sel lihtsal põhjusel, et nad on ajalooliselt pühitsetud. Lõpuks osutus teatav ärapöördumine minevikust ometi kasulikuks selleks, et omandada perspektiivi mineviku nähtuste hindamisel. Samal ajal pehmenes range loodusõiguslik mõtlemisviis empirismi ja sensualismi mõjul ja õpiti, nagu nägime, vajalikul määral hindama irratsionaalseid nähtusi. Oma maailma-vaate põhjendamiseks peeti vajalikuks otsida tuge ajaloost ja püüti lähemalt tundma õppida ühiskonnaelus ajaloo jooksul toimunud muutusi. Riigi ja kiriku mõju alt vabanenud aatlejad lähenesid ajaloolisele minevikule eelarvamustest vaba pilguga, et sel teel paremini selgitada suuri oleviku kultuuri probleeme. Esmakordselt hakati nüüd ajalugu kirjutama mitte enam võimulolijate, vaid laiemate rahvakihtide seisukohalt. Et ajaloolastena sageli esinesid suured valgustusfilosoofid ise, siis tekkis tihe personaalunioon ajalooteaduse ja filosoofia vahel; järelikult võidi nüüd valgustusfilosoofia ideestiku abil valitseda ja süstematiseerida laialist ainet paremini, kui see oli võimalikuks osutunud eelmisel sajandeil. XVIII sajandi valgustatud ajaloolaste peamiseks eesmärgiks oli jälgida, kuidas inimsugu paljude eksirännakute kaudu, läbi illusioonide, ebausku ja mitmesuguste pahede ning kirgede siiski aste-astmelt ja järk-järgult oli tõusnud kõrgele kultuuritasemele ⁵⁴.

XVIII sajandi suurte ajaloolaste — Voltaire'i, Montesquieu, Gibbon'i, Hume'i ja teiste — tegevuse tulemusena pääses võidule lai ja avar universalistlik kultuuriajalooline vaatlamisviis. Nende tööde najal õpiti tundma ajaloolise elu ääretut mitmekesisust ja nägema erinevusi eri rahvaste ja maade ajaloolises arenemiskäigus. Ajalooline mõtlemine vabanes teoloogiliste ja teiste autoriteetide surve alt ja võis sekulariseerituna paremini käsitada kausaalseid seoseid mineviku nähtuste vahel. Kõik see valmistas teed ajaloolise relativismi ja historismi võidukäiguks, mis toimus juba XIX sajandil ⁵⁵. Ka ajalooteaduse olemuse selgitamine sai valgustusfilosoofialt mitmeid viljastavaid tõukeid. Nüüd tõsteti esmakordselt tõsisemal kujul esile ajaloo teooria olulisemad põhiküsimused ja hakati juurdlema ajalooteaduse võimalikkuse tingimuste, ajaloolise seaduspärasuse iseloomu, üldise ja erilise vahekorra ja teiste selliste probleemide kallal. Selgitades ajalooteaduse olemust ja omapära õpiti ühtlasi tundma vaimuteaduste üldisi ülesandeid ja aimama nende erilist, loodusteaduste omast lahkuminevat struktuuri ⁵⁶. Kuigi XVIII sajandi ajalooteadus ei suutnud vabaneda mõningaist puudustist, nagu aja-

⁵⁴ Meinecke, *op. cit.*, lk. 14; Dilthey, *op. cit.*, lk. 225 jj.; Cassirer, *op. cit.*, lk. 268; Fueter, *op. cit.*, lk. 337, 347.

⁵⁵ Dilthey, *op. cit.*, lk. 229—231, 233 jj.; Meinecke, *op. cit.*, lk. 90 jj., 122, 159, 166 jj.

⁵⁶ Cassirer, *op. cit.*, lk. 263, 268.

loolise kausaalsuse liigselt mehhanistlikust käsitamisest, kuigi ta osutas sageli tendentslikkust ja suhtus mõninga sisse minevikunähtusisse liigselt iseteadva üleolekuga, tuleb eeltoodu põhjal valgustusajastu teeneid ajaloo teaduse alal siiski väga kõrgelt hinnata. Igatahes ei ole vähimatki alust sellele sajandile ette heita ajaloolise meelega puudumist ja ajaloo vaenlikkust.

Taine'i väite järgi ei olevat valgustusajastu ajalooliste perspektiivide ähmasuse tõttu suutnud olevikugi kohta omandada mingit tõepärast käsitust ja jäänud kõigis oma konstruktsioones ääretult eluvõõraks ning elukaugeks. Seegi väide on uuemate uurimiste tagajärjel täielikult kokku varisenud. Jaurès, Mornet jt. on veenvalt näidanud, et valgustusajastu ideestik ei olnud mingi pinnatu ja eluvõõras nähtus, vaid omas suurt aktuaalset sisu ja sügavat elulist mõtet. Ta kujunes, nagu tähendatud, haritud kodanlike kihtide elukäsituseks ja moodustas loomuliku reaktsiooni võrdsust ja vabadust eitava absolutistliku *ancien régime*'i vastu. Järelikult seisis ta mõlema jalaga tugevasti Lääne-Euroopa tõeliste olusuhete pinnas. Valgustusajastu aatlejaid ei huvitanud ainuüksi abstraktsed vabaduse ja venduse ideed ega osutanud nad, nagu Mornet veenvalt näitab, mingit revolutsioonilist tormakust. Siiski ei saa salata, et nende huvi oleva poliitilise ja ühiskondliku korra mõõdukagi reformimise vastu sisaldas viimase suhtes tõsist hädaohtu⁵⁷.

Valgustusfilosoofia andis iseteadvaile ja poliitilist võimu taotlevaile kodanlikele kihtidele rea süsteemi järjestatud ideid talumatuks muutunud olusuhete ümberkujundamise kohta. Seega osutus ta elu edasiviivaks võimsaks jõuks. Sellele ideestikule olid omased mõningad puudused, ent need polnud kaugelki niivõrra kardinaalsed, nagu kaua arvatud. XVIII sajandi ideeliste võitluste keerises varises kesk-aeg oma traditsiooniliste mõttekategoriatega ja tunde vormidega lõplikult kokku. Neis võitlustes kujunes uus moodne inimtüüp meie ajale lähedase mentaliteediga. Peaaegu kõik nüüdisaegsed tähtsamad probleemid ulatuvad oma juurtes tagasi sellesse noorusvärskest käärivasse ja elurõõmsalt tunglevasse ajastusse. Seetõttu ongi XVIII sajandi vaimsed otsingud meile kuidagi omased ja lähedased: nende jälgimisel tundub alata, et *tua res agitur*.

P. Tarvel.

Quelques contributions aux caractéristiques du siècle des lumières.

Résumé.

Le siècle des lumières a été l'objet de très différentes interprétations. La réaction culturelle du début du XIX-e siècle a nié le siècle des lumières

⁵⁷ „Ces curiosités réalistes et pratiques étaient aussi dangereuses pour l'ordre établi que les spéculations dont Taine s'épouvante.“ Mornet, *Les origines intellectuelles*, lk. 475. Vrd. Jean Jaurès, *Histoire socialiste de la Révolution française*, I, 2. trükk, Paris 1922, lk. 49 jj.

à cause de son esprit utopiste et radical, qui aurait été la source principale des excès de la Grande Révolution. Les romantiques ont condamné son esprit anti-historique, les positivistes, comme H. Taine, son esprit raisonneur détaché de la vie et ses spéculations abstraites, lesquelles n'auraient pas tenu compte des conditions réelles et de l'humanité véritable. Ce n'est que dans les derniers temps qu'est apparu le caractère superficiel et erroné de ces points de vue. — La philosophie des lumières se révèle comme une synthèse des éléments culturels provenant des époques de l'humanisme et de la réforme, basée sur les grandes conquêtes des sciences exactes et du progrès de la culture générale. Le développement extraordinaire des sciences exactes a créé des dispositions plus sûres pour la culture laïque et a tiré l'humanité de l'étouffante crise intérieure de l'époque cléricale. C'est ainsi que put s'effectuer la vaste laïcisation de la pensée et de la vie. La raison humaine délivrée du joug des préjugés et des autorités traditionnelles, et devenue consciente de sa force, exigea à cette époque le droit de participer librement à la solution efficace de tous les problèmes de la pensée et de la vie. Sous l'influence des sciences naturelles la tendance se forma de considérer également les faits de la vie humaine du point de vue de la causalité mécanique. On commença à appliquer la méthode de l'analyse mathématique également dans les autres sciences, mais combinée avec la méthode inductive et expérimentale. En renonçant aux systèmes de la métaphysique transcendente, on se mit à souligner la nécessité de rassembler des faits exacts et de pratiquer l'observation directe dans tous les domaines. On tint compte en même temps des limites de la connaissance humaine, en se bornant ainsi à l'étude des phénomènes du monde d'ici-bas. La valeur de la philosophie des lumières ne consiste pas tant dans le contenu des doctrines de ses penseurs que dans la manière de penser pleine de dynamisme et dans la grande termentation intellectuelle, propres à cette époque.

Quoique combattant contre le dogmatisme des religions révélées, les générations du XVIIIe siècle possédaient une mentalité foncièrement religieuse. Bien qu'imbus dans une certaine mesure des doctrines matérialistes, les philosophes du XVIIIe siècle manifestèrent plus de force morale et une conception de vie plus altruiste que leurs précurseurs intellectuels, les humanistes. Il se révèle en eux l'idéalisme propre à la bourgeoisie du capitalisme naissant, qui n'était pas encore troublé par le mammonisme caractérisant la grande bourgeoisie plus récente. Malgré son estime pour la raison comme facteur essentiel de la vie, on ne peut pas considérer l'âge des lumières comme une époque nettement intellectualiste, car les penseurs de cette époque manifestèrent également une compréhension suffisante pour la grande importance des éléments affectifs et pour d'autres forces irrationnelles, tout en cultivant dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle, dans une mesure plus étendue, la philosophie et la littérature du sentiment. Le XVIIIe siècle montra un intérêt particulier pour la diversité des phénomènes historiques et pratiqua les études historiques pour donner une base plus sûre à sa conception du monde. L'union personnelle entre les philosophes et les historiens se révéla un facteur très profitable, car on réussit à l'aide des grandes idées philosophiques à concentrer les riches matériaux historiques rassemblés jusque là et à en donner une image imposante universaliste, en tenant compte surtout du procès des formes supérieures de la civilisation. Dans la prodigieuse activité intellectuelle du siècle des lumières tendu vers la recherche des vérités nouvelles s'effondrèrent les catégories de pensée et la manière de sentir remontant au moyen âge et naquit l'homme moderne à la mentalité laïque.

Liivimaa maamarssal vürst P. Lieven Peterburis a. 1863—1865.

(Lõpp.)

Maamarssal P. Lieveni Peterburis saadud informatsioon ja kogemused leidsid ulatusliku kajastuse tema pikas maapäeva avakõnes 9. III 1864⁶⁴, mis oli otse programmilise suunaga ja mõjustas oluliselt päevakorras olevate küsimuste arutamist ja otsustamist. Selle põneva ja sisuka maapäeva tähtsamaist otsuseist puudutasid üks — Liivimaa rekonvertiitidele usuvabaduse andmist, mille kohta vastu võetud teksti järgi volitati maamarssalit esitama keisrile suppliik, teine — kohtureformi, kolmas — teoorjuse ja segarendi kaotamist, neljas — talurahva rentpanga reorganiseerimist, millega pidi soodustatama taludemüüki, viies — postireformi.

Kõigi nende küsimuste edasiarendamine nõudis jällegi maamarssali pikemaäegset Peterburis viibimist. Ta saabus pealinna 27. aprillil ja jäi siia 25. maini. Vastavalt maapäeva otsusele oli ta esimeseks peaülesandeks Liivimaa rekonvertiitide asjus suppliigi esitamine keisrile. See toimus eraaudientsil 4. mail⁶⁵. Maamarssalsai monarhi poolt ülisõbraliku, peaaegu familiaarse vastuvõtu osaliseks. Asja sisulisel käsitlemisel osutus keiser asjast hästi informeerituks ja andis vürst Lievenile kindlaid lubadusi võimaldada Liivimaa rekonvertiitidele tõhusaid kontsessioone. Üldist usuvabadust ei pidanud ta siiski võimalikuks, sest selle osaliseks oleks saanud ka roomakatoliku kirik, mida aga Poola sündmuste tõttu, kus selle kiriku vaimulikud olid ühenduses mässulistega, peeti soovimatuks. Päev varem oli vürst Lievenil pooleteisetunnine audients ka keisrinna juures, kus samuti elavalt keskusteldi Liivimaa rekonvertiitide küsimuse üle.

Keisripaari uusim informatsioon Liivimaa rekonversiooniliikumise kohta pärines krahv Vl. Bobrinski aruandest. Viimane oli äsja enne seda käinud keisri ülesandel tutvumas küsimusega Liivimaal ja esitanud sel puhul siinse vene-õigeusu kiriku kohta otse hävitava aruande, pooldades kontsessioonide andmist luteri usku taas siirduda soovivaile õigeusulistele⁶⁶.

Peterburisse saabunud maamarssal sai siin juba esimesel päeval teada, et seoses krahv Bobrinski aruandega ja küsimuse erilise akuutsuse tõttu oli Liivimaa rekonversiooniliikumise arutamiseks keisri käsul kujundatud salajane komisjon, koosseisus keisri kantslelei III osakonna ülem vürst Dolgoruki, siseminister Valujev, kohtuminister krahv Panin, riigimaade minister Zelenõi, Balti kindralkuberner parun Lieven, Peterburi kindralkuberner vürst Suvorov, sinodi ülem-

⁶⁴ S'taël von Holstein, Fürst Paul Lieven, lk. 30 jj.

⁶⁵ Lieveni päevik, lk. 82 jj.

⁶⁶ Vrd. Russkii Arhiv 1898, nr. 3, lk. 586 jj.

prokurör Ahmatov ja Riia peapiiskop Platon, kuna krahv Bobrinski pidi seejuures esinema eksperdina⁶⁷. Kuigi komisjon langetas üsna pea oma esialgse otsuse, tunnistades soovitavaks, et enne küsimuse lõplikku otsustamist ka peapiiskop Platon üritaks visitatsioonireisu Liivimaa õigeusu kogudusis, pidas maamarssal Lieven siiski tarvilikuks mõjustada edaspidisekski isikliku kontaktiga komisjoni liikmeid, välja arvatud õigeusu kiriku otsesed esindajad, ülemprokurör Ahmatov ja peapiiskop Platon. Üldiselt leidis maamarssal Lieven kõigilt külastatavalt komisjoniliikmeilt, samuti ka selles küsimuses eksperdiks määratud krahv Bobrinskilt heatahtlikku suhtumist oma aktsiooni Liivimaa rekonversiooniliikumise puhul. Vaenuliseks võis ta pidada riigimaade ministrit Zelenõid ja teataval määral skeptiliseks vürst Dolgorukit. Viimane arvas selle liikumise olevat täiesti kunstliku mahhinatsiooni, leides, et harimatu maarahvas ei olevat suuteline omapead otsustama usutunnistuste paremuse üle⁶⁸.

Teistest Liivimaa rüütelkonnale tol perioodil tähtsast probleemidest suunas vürst Lieven erilist tähelepanu agraarküsimuse käsitlemisele. Selle ala olulisemate algatuste — talurahvapanga projekti ja teoorjuse kaotamise kavatsuse puhul oli maamarssali juhtivaks taktiliseks sihtjooneks hoolitseda, et need küsimused otsustataks riiginõukogust mööda minnes, mis suhtes ta leidis kõigiti heasoovlikku toetust ka siseminister Valujevilt⁶⁹.

Kõige suuremat muret tekitas vürst Lievenile nende küsimuste edasiarendamisel riigimaade minister Zelenõi, keda peeti põhjendatult Balti aadli vastu vaenuliseks võimukandjaks. Tutvustades ministrit Liivimaa uue agraarpanga projektiga, oli maamarssalil temaga kõnelusi siinsete kroonumõisade taludemüügi asjus⁷⁰. Sel puhul oli vürst Lieveni peamiseks huviks mõjustada Zelenõid, et see loobuks kavatsusest anda kroonuvaldades mõisapolitsei ülesanded vastava kogukonnakohtu kätte, kelle asemel ta soovitas võtta kihelkonnakohtunikud. Kui Zelenõi maamarssali selle ettepaneku puhul avaldas otseselt positiivset huvi, siis teises tähtsas küsimuses, ja nimelt Liivimaa mõisus teoorjuse lõpetamise suhtes kujunes riigimaade minister vürst Lievenile suureks komistuskiviks.

Liivimaa viimane maapäev oli kartuses, et riigivalitsus end segab kohalikkude agraarolude korraldamisse, mida rüütelkond püüdis iga hinna eest vältida, vastu võtnud otsuse, mille järgi teo- ja segarendi-lepingute sõlmimine talupoegadega tunnistati jüripäevast 1865 keelatuks, kuna teoorjus pidi lõplikult kaotatama jüripäevaks 1871⁷¹. Peterburisse saabunud maamarssalile aga sel-

⁶⁷ Lieveni päevik, lk. 67, 70.

⁶⁸ Lieveni päevik, lk. 75 jj.

⁶⁹ Lieveni päevik, lk. 67.

⁷⁰ Lieveni päevik, lk. 95 jj.

⁷¹ Liivimaa 1864. a. maapäeva retsess, lk. 283, LRÜA.

gus peagi, et siin minister Zelenõi nõuab kiiremat teoorjuse lõpetamist Liivimaal.

Need seisukohad põrkasid järsult vastamisi Läänemeremaade komitee istungil 18. V 1864⁷². Siin ühinesid küll komitee president kindral v. Grünevaldt, minister Valujev ja endine Balti kindralkuberner vürst Suvorov täiesti Liivimaa maapäeva otsusega, seevastu aga minister Zelenõi nõudis, et Liivimaal, samuti nagu see juba oli toimunud Kuramaal, teoorjuse sundusliku lõpetamise tähtaeg ei ulatuks üle jüripäeva 1868. Maamarssal Lieven kaitses küll maapäeva poolt vastuvõetud tähtpäeva rohkearvuliste argumentidega, ei suutnud aga kuidagi kõigutada riigimaade ministri seisukohta. Ja et komitees ei jõutud üksmeelsele otsusele, pidi kogu küsimus minema riiginõukogusse. Seda asutist aga oli Liivimaa rüütelkonnal põhjust karta ülimal määral. Nii kaotas maamarssal Lieven väga tähtsas küsimuses lahingu, hoolimata oma mõjukate sõprade heasoovlikust toetusest.

Ka teistes viimasel maapäeval arutusel olnud küsimusis ei saavutanud maamarssal Lieven nähtavat edu, kuigi ta ka nende puhul oli väsimatult liikvel. Suurima hoolega püüdis ta, nagu oma eelmistelgi Peterburis viibimistel, jälgida poliitiliste ringkondade meeleolusid Liivimaa agraarküsimuse puhul. Kuigi ta siin võis märgata hulga rüütelkonnale heasoovlikkude võimukandjate, eeskätt siseminister Valujevi abivalmis olekut, kuulis ta aga samal ajal mõndagi häirivat.

Kõige rahutumaks tegid teda mõnede mõjukate võimukandjate rõhutused, et Liivimaa agraarkorra reformimiseks tulevat siiski rohkem ette võtta, kui rüütelkond seda kavatsenud. Iseäranis paha oli veel, et sel puhul toonitati, nagu oleks siin ulatuslikuma agraarreformi üritamine just keisri enese soov. Nii rõhutas krahv Panin, et rüütelkond just oma huvides, et vältida riigi keskvoimude vahelesegamist, peaks algatama suuremaid kui seni kavatsetud muudatusi kohalikkude agraarolude korraldamiseks⁷³. Seda ootavat just keiser, kes küll heasoovlik rüütelkonna vastu, kuid samal ajal kõikumatu oma reformitahtes. Ja pealegi olevat rüütelkonnal käesolev aeg, seni kui temale heasoovlik Valujev siseministri kohal, kõigiti soodus oma huvisid silmaspidava reformi teostamiseks. Selle keskustelu puhul ärevusse sattunud maamarssal ruttas kohe vürst Dolgoruki juurde selgitama, kas ja kelle poolt on hädaohus Liivimaa senine agraarkord. Siingi kuulis ta, et kuigi „otsene hädaoht“ puuduvat, keiser siiski pidavat siin ulatuslikumat reformi vältimatuks. Neis keskusteludes maamarssalisse istutatud kartus keisri reformitahte ees süvenes hiljemini veelgi riigimaade ministri Zelenõi käitumise tagajärjel Läänemeremaade komitee istungil.

⁷² T o b i e n, Die Agrargesetzgebung II, lk. 276. Vrd. Lieveni päevik, lk. 120.

⁷³ Lieveni päevik, lk. 93.

Erilist muret valmistas maamarssal Lievenile Liivimaa kindral-
superintendent F. Walteri poolt viimase maapäeva avamise puhul
9. märtsil peetud jutluse järelkaja pealinnas ja vene slavofiilses
ajakirjanduses. Selles jutluses⁷⁴, mis oli ka trükitud ilmunud, äratasid
erilist tähelepanu osad, milles Walter toonitas Liivimaa sotsiaalse
struktuuri saksapärasust, rüütelkonna osa selle säilitamisel ja kait-
semisel ning avaldas kahetsust, et sakslased on lasknud mööda minna
aja, tegemata sihikindlat tööd „ajaloost kadunud rahvaste“, cest-
laste ja lätlaste ümberrahvustamiseks, mis suhtes siiski veel olevat
võimalik saavutada tagajärgi. Sel puhul tõusis vene natsionalistlikus
ja slavofiilses ajakirjanduses suur lärm, milles kasutati Walteri jutlust
kogu Balti saksluse süüdistamiseks separatismis jne. „Moskovskija
Vedomosti's“ tõmmati sellest kaugeleulatuvad konsekventsid, mille
puhul oli karta, et slavofiilne partei kasutab seda avaldust täie
rõhuga Balti erikorra vastu võitlemiseks.

Nende rünnakute mõjul äratas Walteri jutlus suurt tähelepanu
ka Peterburi kõrgemais poliitilises ringkonnas, nagu seda ka maamarssali päevik korduvalt ära märgib⁷⁵. Olukord kujunes mitmeti
ebamugavaks just Balti sakslusele sõbralikkude funktsionääride kes-
kel. Siseministri algatusel ja keisri soovil likvideeriti tekkinud pahan-
dus sellega, et Walter oli sunnitud omal palvel lahkuma Liivimaa
kindralsuperintendenti kohalt, saades aga seejuures eluaegse paiuki
oma senise palga suuruses⁷⁶. Maamarssal Lieven pidi sellega leppima
kui poliitilise paratamatusega.

Nagu vareminkinigi, kasutas maamarssal Lieven ka seekordsel
Peterburis viibimisel sobivaid juhuseid, et teha propagandat läti
rahvusliku liikumise vastu, olemata siiski eriti aktiivne selles küsi-
muses. Eraaudientsil keisrinna juures, samuti keskustelus keisri
kantselei III osakonna juhatajaga vürst Dolgorukiga suunas ta jutu
sellele teemale seoses Liivi- ja Kuramaal taludemüügi arengu käsitle-
misega⁷⁷. Mõlemal korral püüdis ta näidata, et talupoegade tagasi-
hoidlikkus talude ostmisel olevat tingitud letofiilide propaganda
mõjust. Vürst Dolgorukit palus ta letofiile eriti silmas pidada ja
tõusetas ühtlasi tema ees mõtte, et oleks soovitav, kui keiser kuidagi
sobival viisil laseks oma nimel kohalikule talurahvale teada anda,
et see ei teeks endale asjatuid illusioone talude pärisomandiks saa-
mise alal. Dolgoruki lubas letofiilide tegevust küll silmas pidada,
kuid arvas, et seni kui nad käituvad seaduspäraselt, ei saavat
midagi nende vastu ette võtta.

Peale oma peaprobleemide arendamise astus vürst Lieven samme

---

⁷⁴ Ära trükitud Bischof Dr. Ferdinand Walter, Leipzig 1891; lisa
Fünf Predigten zur Eröffnung der Landtage, lk. 87 jj.

⁷⁵ Lieveni päevik, lk. 92, 94, 100 jj., 103, 108, 114, 128, 129, 140.

⁷⁶ Bischof Dr. Ferdinand Walter, lk. 373 jj.

⁷⁷ Lieveni päevik, lk. 78 jj., 93 jj.

ka mitmesuguseis teisejärgulistest küsimustes. Nagu varem inigi, olid tal selgi korral ukсед avatud igasuguste kõrgemate võimukandjate juures, kellega tihendas sidemeid ja kellelt sai väärtuslikku informatsiooni ja näpunäiteid. Välisminister vürst Gortšakovile võis ta teha visiidi kui vahepeal Liivimaa rüütelkonna otsusega kohaliku aadli matriklisse vastuvõetud liikmele. Balti aadlile muutmatult heasoovliku vürst Suvoroviga võis ta keskustella kui vana sõbraga, kellelt sai elutarku poliitilisi nõuandeid⁷⁸. Kõige tihedam kontakt oli maamarssalil kogu aja muidugi siseminister Valujeviga.

Sügiseseks poliitiliseks hooajaks 1864. a. ruttas maamarssal Lieven järjekordselt pealinna, kus Liivimaa rüütelkonnal oli päevakorras ja lahtised rida esimese järgu tähtsusega küsimusi. Kõigepealt polnud taoteldava usuvabaduse probleemi lahendamiseks seoses Liivimaa rekonversiooniliikumisega sammugi edasi saadud. Oluks korda halvendavaks episoodiks oli kujunenud aga suvel Riia peapiiskopi Platoni poolt teostatud visitatsioonireis Liivimaal, mis oli üritatud vastukaaluks eelnenud kevadel krahv Bobrinski ettevõetud ringreisule. Edasi oli tarvis samme astuda teoorjuse küsimuses, mis eelnenud kevadel oli riigimaade ministri Zelenõi eriseisukoha tõttu otsustatud anda riiginõukogusse ja seega oli võtnud rüütelkonnale ohtliku ja äärmiselt ebasoovitava pöörde. Lahtisena seisis ka Balti justiitsreformi küsimus, mis pealegi 1864. a. sügisel oli pealinnas tekitamas üha suurenevat ärevust. Nimelt oli kindralkuberner parun Lieveni kutsel 10. septembril Tartus kokku astunud Balti rüütelkondade ja linnade esindajaist koosnev nn. kesk-justiitskomisjon, mis pidi eri seisuste soovid justiitsreformi asjus kokku võtma ühiseks projektiks⁷⁹. See toiming põhjustas üsna pea vene ajakirjanduses tugevaid rünnakuid Balti provintside ülilusseisuste vastu. Seetõttu ähvardas ka justiitsreformi küsimus võtta rüütelkonnale pahaendelise pöörde. Ja lõpuks oli maamarssal Lievenil kasulik viibida Peterburis ka talurahva keskel jätkuva käärimise puhul, mis 1864. a. suvel levis ka Liivimaa eesti osas, avaldudes siin keisrile saadetavate palvekirjade aktsioonides⁸⁰. Kõik need poliitiliselt raskekaalulised küsimused nõudsid maamarssalilt erilist pinget tema seekordsel Peterburis viibimisel, mis kestis 21. oktoobrist 23. novembrini.

Liivimaa rekonvertiitide küsimuse käsitlemiseks oli vürst Lievenil tähtis kõigepealt selgusele jõuda peapiiskop Platoni aruande suhtes tema suvel teostatud visitatsioonireisu kohta. See aruanne aga polnud veel kirjalikult Peterburisse saabunud. Küll aga olid siin nii siseminister kui keiser informeeritud reisu üldistest tulemustest. Maamarssal omalt poolt püüdis nii siseministrile kui keisrile rõhu-

⁷⁸ Lieveni päevik, lk. 69, 77.

⁷⁹ Sitaël von Holstein, Fürst Paul Lieven, lk. 70 jj.

⁸⁰ Vt. H. Kruus, Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. „Eesti Kirjandus“ 1934, lk. 342 jj., 404 jj.

tada, et peapiiskop Platoni ringreisul olevat sihilikult püütud agraar-
momenti tõsta esikohale, katsudes rekonvertiitide rahulolematust
tuletada asjaolust, et mõisnikud kiusavad õigeusulisi, eelistades
neile luteriusulisi⁸¹.

Keiser kinnitas sel puhul maamarssalile järjekordselt 1. novemb-
ril antud audientsil oma jätkuvat heatahtlikkust Liivimaa rekon-
vertiitide küsimuses ja et tal selle kohta olevat küllalt selge vaade
krahv Bobrinski aruande põhjal. Sellega ühenduses väitis keiser,
et ta ei laskvat end kuidagi eksiteele viia Balti provintsidele osaks
saanud süüdistusist nende separatismi kohta. Ühtlasi puudutas ta
ka Läänemeremaade rüütelkondadele tehtud etteheiteid, nagu oleks
neil suurem poolehoid keisrile kui Vene riigile. Kui maamarssal
selle peale seletas, et Läänemeremaade patriotismi avaldusvormiks
olevat armastus keisri ja dünastia vastu ja et see olevat sidelüliks
provintside ja riigi vahel, olnud keiser ilmsesti liigutatud.

Liivimaa rekonvertiitidele kontsessioonide andmise küsimuses
oli vürst Lievenil korduvaid kõnelusi ka mitmete võimukandjatega.
Väga huvitavat informatsiooni sai ta asja kohta suurvürstinna Helene
Pavlovnalt⁸². See hästi informeeritud, Balti aadlile heasoovlik daam
teadis kõnelda, et keiser olevat käesoleval silmapilgul rohkem kui
kunagi varemini valmis midagi ette võtma Liivimaal luteri usku
taas siirduda soovijate olukorra kergendamiseks. Takistuseks aga
olevat keisrinna Maria, kes sinodi ülemprokuröri Ahmatovi mõjus-
tusel uskuvat, et ta oma populaarsuse huvides pidavat avaldama
suurt usulist hardumust. Samal ajal ajavat Riia peapiiskop kava-
lat poliitikat, millel olevat mõju. Ühelt poolt püüdvat ta lasta
paista, nagu oleks ta sisemiselt usuvabaduse poolt, teiselt poolt
aga rõhutavat ta, et tal praktilistel põhjustel ei olevat võimalik
seda toetada. Sest sellega kahjustataks monarhi populaarsust ja
teiseks võivat siis Konstantinoopoli patriarh tunnistada vene kiriku
ketserlikuks, mille tagajärjeks oleks selle lahutamine kreeka kirikust.

Üldiselt pidas maamarssal Lieven Liivimaa rekonversiooniliiku-
misega ühenduses taoteldava usuvabaduse küsimuses väga ettevaat-
likku ja mõõdukat joont. Seda enam, et Balti aadlile muutumatult
sõbralik krahv E. Sivers, võõraste usutunnistuste departemangu
direktor, soovitas selle küsimuse esialgu koguni kõrvale jätta, kar-
tes, et peapiiskop Platon sel puhul tõstab üles kohalikkude õige-
usuliste talupoegade agraarolude küsimuse⁸³. Diplomaatilisest ette-
vaatlikkusest soovitas vürst Lieven ka Peterburisse ilmunud Liivimaa
sinodi saadikuile, kelledel oli ülesandeks selgitada keisrile kohaliku
kiriku olukorda seoses rekonversiooniliikumisega, audientsi mitte
taotella, sest see oleks võinud asjata meeli ärevile ajada ja keisrit

⁸¹ Lieveni päevik, lk. 145, 173.

⁸² Lieveni päevik, lk. 185 jj.

⁸³ Lieveni päevik, lk. 167.

ärritada⁸⁴. Hinnates olukorda Liivimaa rekonvertiitide küsimuse lahendamiseks kõigiti ebasoodsaks ja seetõttu teotsedes ettevaatlikult ning tagasihoidlikult, ei saavutanud maamarssal Lieven oma seekordsel Peterburis viibimisel sel alal mingeid tagajärgi.

Teise probleemi — Balti provintssides teoorjuse lõpetamise küsimuse puhul, mis eespool mainitud, kujunes maamarssali ülesandeks hoolitseda, et see ei tuleks arutamisele riiginõukogus. Nii toimida soovitas vürst Lievenile ka siseminister Valujev, avaldades kartust, et riiginõukogus sellega seoses võiks üles kerkida Liivimaa õigusliste talurentnikkude majandusliku kindlustamise küsimus⁸⁵. Nagu vürst Lieveni päeviku sissekannete põhjal võib järeldada, ei teinud ta selle küsimuse puhul kuigi palju otsest propagandat, vaid valis sel puhul kaudse tee. Erilise agarusega püüdis ta kõikjal näidata, kuidas Liivimaa agraarolud just taludemüügi erakordse tõusu tõttu viimastel kuudel on jõudsalt paranemas, nii et mõne aasta järel võivat agraarküsimus siin kujuneda täiesti lahenuks⁸⁶. Ühtlasi oli see taludemüügi osatähtsuse tõusu rõhutamine nähtavasti arvestatud ka üldpropagandana Liivimaa agraarkorrale. Teoorjuse lõpetamise tähtpäeva küsimuse protseduur võttis rüütelkonnale soodsa pöörde kindralkuberner parun Lieveni vahendamisel, kes sai keisrilt nõusoleku, et Liivimaa maapäev võib seda veel korra arutada⁸⁷. Seega anti rüütelkonnale võimalus ühineda minister Zelenõi sellekohase ettepanekuga ja nii vältida küsimuse ohtlikku esitamist riiginõukogule.

Kolmas suurküsimus, mis oli põhjustanud maamarssali Peterburisse tuleku, Balti justiitsreformi probleem, nõudis vürst Lievenilt erilist aktiivsust. Selle küsimuse puhul tuli tal juba esimestel päevadel külastada riigisekretär Butkovi, kellel oli ülesandeks korraldada Vene üldise kohtureformi eeltöid ja sellega ühenduses nõutada ka Balti provintsside kohta vastavaid ettepanekuid kohalikult kindralkubernerilt⁸⁸. Nüüd oli Butkov, tugevasti mõjustatud „Moskovskija Vedomosti's“ ilmunud kirjutisist, äärmiselt rahulolematu kindralkuberner parun Lieveni organiseeritud Tartu justiitskomisjoni suhtes. Tema arvates ei olnud sugugi ülesandeks Balti provintsside kohta koostada eriline justiitsreformi projekt, vaid küsimus oleks pidanud seisma ainult selles, et leida teid, kuidas üldist justiitsreformi kohaldada Balti oludele⁸⁹. Samuti nõudis Butkov, et

⁸⁴ Lieveni päevik, lk. 155.

⁸⁵ Lieveni päevik, lk. 146.

⁸⁶ Vürst Lieveni sellised avaldused vürst Dolgorukile (päevik, lk. 148 jj.), keisrile (päevik, lk. 172), suurvürstinna Helene Pavlovnaele (päevik, lk. 190), siseministrile (päevik, lk. 213) jne.

⁸⁷ Maamarssal Lieven — Liivimaa aadlikonvendile 8. XII 1864, LRüA, tmk. B., nr. 238, lk. 18.

⁸⁸ Vrd. eespool „Ajalooline Ajakiri“ 1937, lk. 108 ja 115.

⁸⁹ Lieveni päevik, lk. 150 jj.

Baltimail alustataks ettevalmistusi Vene semstvo-asutiste sisseseadmiseks ka sealseis provintside. Need mõlemad seisukohad leidsid maamarssalilt endastmõistetavat vastuseisu, kusjuures vürst Lieven rõhutas, et Liivimaa rüütelkond peab kõigi vahenditega kaitsema oma seniseid institutsioone, mille säilitamine seni kõigi Vene valitsejate poolt eriaktidega kinnitatud.

Riigisekretär Butkovil õnnestuski saada keisrilt nõusoleku oma seisukohale, et Balti kindralkuberner pidi esitama oma arvamuse kõnesolevas justiitsreformi küsimuses 1. detsembriks 1864. Selleks ajaks polnud Tartu justiitskomisjonil mingeid väljavaateid oma töid lõpule viia. Ja samuti pidid selle lühikese tähtaja tõttu kõrvaldama ka Balti provintside seisusliku maaomavalitsuse organid küsimuse arutamise⁹⁰.

Sellisesse Balti rüütelkondadele ohtlikku olukorda segas end vahele kindralkuberner parun Lieven, kes palus keisrit, et temalt justiitsreformi asjus nõutava arvamuse esitamise tähtpäeva pikendataks 1. jaanuarini 1866. Et seda seisukohta toetas ka siseminister Valujev, andis keiser küsimuse ministritenõukogu otsustada. Sellega ühenduses pani maamarssal Lieven kõik rattad käima, et otsus kujuneks Balti rüütelkondadele soodsaks. Ministrite mõjustamiseks esitas ta aegsasti Balti justiitsreformi küsimuses erimärgukirja kohtuminister krahv Paninile, välisminister vürst Gortšakovile, postiminister krahv Tolstoile, rahaminister v. Reuternile ja haridusminister Golovninile⁹¹. Siseminister oli nagunii asja agar toetaja. Maamarssali agarus kandis vilja. Ministritenõukogu, mille koosolekul küll riiginõukogu abiesimees vürst Gagarin ja riigisekretär Butkov Balti provintside erikorrale ägedalt kallale tungisid, otsustas suure häälteenamusega pikendada justiitsreformi asjus Balti kindralkubernerilt nõutud arvamuse esitamise tähtpäeva 1. novembrini 1865⁹².

Peterburis viibides huvitus maamarssal Lieven loomulikult ka siia ulatuvaist eesti ja läti talupoegade käärimisavaldusist, kuigi ta seekord nende puhul ei ilmutanud erilist aktiivsust. Tal polnud seda õieti tarviski, sest siin olid talupoegade palvekirjade-aktiioonide vastu küllaldase agarusega väljas siseminister Valujev ja tol ajal pealinnas viibiv kindralkuberner Lieven, keda selles küsimuses abistasid viimase kantselei juhataja Tiedeböhl ja Liivimaa rüütelkonna sekretär Grünewaldt, kelle sissekanded Lieveni päevikusse on tähtsaks allikaks eesti talupoegade suursaatkonna saatuse kohta novembris 1864, mida oleme lähemalt käsitelnud vastavas eriuurimuses⁹³.

⁹⁰ Vrd. Liivimaa 1866. a. maapäeva retsess, lk. 12, LRÜA.

⁹¹ Lieveni päevik, lk. 197 jj.

⁹² Lieveni päevik, lk. 200 jj., 203.

⁹³ H. Kruus, Eesti rahvusliku liikumise algupäevilt. „Eesti Kirjandus“ 1934, lk. 360 jj.

Äärmist põnevust tekitava probleemina kerkis maamarssal Lieveni Peterburis viibimise ajal üles Balti kindralkubeneri vahetamise küsimus. Seni 1861. aastast saadik sel kohal olnud parun Wilhelm Lieven, pärit Kuramaa aadlist, keisri lähedane isiklik sõber, oli agaralt ja andunult püüdnud kõigiti kaitseda Balti rüütelkondi ja nende kantud kohalikku erikorda. Oma poliitilise teotsemise oli ta rajanud peamiselt heale vahekorrale keisriga, arvestamata seejuures oma mõjus vahepeal tugevasti tõusnud vene natsionalistlik-slavofiilseid ringkondi ja nende ajakirjandust⁹⁴. 1864. a. suvest peale sai parun Lieven siitpoolt eriti ägedate rünnakute osaliseks. Sellega seoses hakkas ka siseminister Valujev tema puhul avaldama rahulolematust. Minister laskis maamarssalile teatada, et ta tunneb enese väsi alalisest võitlusest Balti provintside eest, seda enam, et sel puhul ei saa mingit toetust kohalikult kindralkubenerilt⁹⁵. Samal ajal oli ka kindralkubener Lieven väga deprimeeritud temale mitmelt poolt osaks saanud etteheidete puhul, mistõttu ta avaldas kavatsust oma kohalt lahkuda. Oma kavatsuse põhjuste hulgas mainis ta oma kantseleijuhatajale ka asjaolu, et novembris s. a. Peterburisse ilmunud eesti talupoegade saatkonna juht Adam Peterson jäeti siseministri poolt vahistamata⁹⁶.

Kindralkubener rahunes küll peagi ja jättis lahkumispalve esitamata. Maamarssal aga pidas tarvilikuks samme astuda, et parun Lieveni seisukorda siseministri juures kindlustada. Küll pidas temagi kindralkubeneri nõrgaks, kuid arvas, et provintside olukord halveneks veelgi, kui parun Lieveni asemele tuleks venelane ja pealegi kandidaadina sellele kohale mainitav krahv P. Šuvalov, kellest oli karta, et ta saaks purjetama vene natsionalistliku radikalismi sõiduvees. Maamarssal pidas tarvilikuks ses mõttes väljendada ka siseministrile, soovitades ühtlasi ühist teotsemisprogrammi tema ja senise Balti kindralkubeneri vahel⁹⁷. Kuigi minister väitis, et temal ei olevat kavatsust kindralkubener Lievenit likvideerida, kuulis maamarssal siiski teadvalt poolt, et see plaan olnud täiesti kindel, kuid jäänud esialgu kõrvale just ministril vürst Lieveniga olnud kõneluse tagajärjel⁹⁸.

Kuid kindralkubener Lieveni lahkumise võimalus jäi ikkagi päevakorda ja kõige tõenäosemaks järglaseks tuli endiselt pidada krahv P. Šuvalovit, veel võrdlemisi noort, kuid eriti andekat

⁹⁴ Vrd. J. v. Eckardt, Lebenserinnerungen I, Leipzig 1910, lk. 83.

⁹⁵ Lieveni päevik, lk. 204.

⁹⁶ Lieveni päevik, lk. 207. A. Peterson jäeti siseministri poolt esialgu ainult ajutiselt vahistamata selleks, et tema vabaduses olles kergemini tabada eesti talupoegade palvekirjade tõlkijat. Vrd. „Eesti Kirjandus“ 1934, lk. 361.

⁹⁷ Lieveni päevik, lk. 205, 209 jj.

⁹⁸ Vrd. Lieveni päevik, lk. 209, 226.

ametnikku keisri kantselei III osakonnas. Maamarssal püüdis kogu seda kavatsust korduvas kõnelusis siseministriga ja temaga usalduslikus vahekorras oleva krahv E. Siversiga kõigiti maha laita. Kui teda püüti veenda, et krahv Šuvalov Balti kindralkubernerina saaks kõigiti toetama kohalikkude rüütelkondade ja siseminister Valujevi poliitikat, avaldas maamarssal tõsist kartust sel puhul⁹⁹. Ta arvas, et auahne krahv Šuvalov satuks peagi vastuollu Valujeviga ja annaks Balti agraarküsimuse käsitlemisele väga ohtliku suuna. Minister Valujev oleks selle vastu võimetu, sest uus kindralkuberner leiaks keisri lähemas ümbruskonnas endale tugevat toetust. Sellise poliitikaga võiks krahv Šuvalov saada Valujevile koguni kirstunaelaks, tulles ise tema asemele ministriks. Samuti jääks tõenäoselt tagajärjetuks ka kohalikkude rüütelkondade vastutöötamine uuele kindralkubernerile, kes võiks kasutada aadlile vaenlikke seisusi koha peal — literaate, linnakodanlust ja talurahvast. Need võiksid talle olla küllaldaseks toeks rüütelkondade ja ka siseministri vastu.

Nii argumenteerides soovitas vürst Lieven tungivalt senist Balti kindralkubeneri säilitada. Parimaks järglaseks temale pidas ta krahv VI. Bobrinski. Et aga viimane olevat oma eelmisel kevadel Liivimaa rekonversiooniliikumise kohta esitatud märgukirja tõttu ebapopulaarne valitsevais kiriklikes ringkonnis, siis võiks seetõttu tema tekitatud mulje vaibumise otstarbel uue kindralkubeneri määramisega esialgu oodata¹⁰⁰. — Kartes krahv Šuvalovi määramist Balti kindralkubeneriks, ei pidanud vürst Lieven sugugi üleauseks enne pealinnast lahkumist temale ka visiiti teha¹⁰¹.

Krahv P. Šuvalovi määramine ei lasknudki end kaua oodata. 23. XI 1864 lahkus maamarssal Peterburist; detsembris s. a. nimetati Šuvalov Balti kindralkubeneriks. Siseministrile ja keisrile oli see määramine enesekaitse akt vene sõjatseva natsionalismi vastu, kellelt sellega taheti võtta olulised rünnakupunktid valitsuse sisepoliitika vastu, eriti just Balti küsimuses. Õigeusulise venelase krahv Šuvalovi tulek luteriusulise sakslase parun Lieveni asemele pidi mõjustama meeli rahustavalt. — Siseminister Valujev aga osutus siin maamarssal Lievenist märksa paremaks inimesetundjaks ja olukordade hindajaks: krahv Šuvalovist sai Balti aadlile kõigiti sõbralik ja toetav kindralkuberner, kes suutis märksa mõjukamalt ja tagajärjekamalt kui parun Lieven kaitseda kohalikkude rüütelkondade huvisid¹⁰².

Maamarssal Lieveni järgmine Peterburi külastamine, veebruari alguses 1865, toimus seoses Läänemeremaade komitee istungiga,

⁹⁹ Lieveni päevik, lk. 215 jj.

¹⁰⁰ Lieveni päevik, lk. 221.

¹⁰¹ Lieveni päevik, lk. 227 jj.

¹⁰² Vrd. T o b i e n, Die livländische Ritterschaft I, lk. 109 jj.

millest võtsid osa ka teiste Balti rüütelkondade juhid, aga samuti ka Liivimaa eeloleva erakordse maapäevaga, millel pidi tähtsama küsimusena arutusele tulema teoorjuse lõpetamise tähtpäev. Kuigi see küsimus ei vajanud pealinnas enam erilist selgitamist, ei pidanud vürst Lieven poliitiliselt nii liikuvajal ajal siiski ülearuseks mõnepäevast Peterburis viibimist, et saada vähemalt vajalikku informatsiooni aadli suurema kokkutuleku eel.

Peterburis võis maamarssal kõigepealt märgata, et siin elati veel tugevasti uue Balti kindralkubernerihrahv Šuvalovi ametisse astumise järelkajades. Krahv Šuvalov oli eelmisel kuul suure pidulikkusega ja auavaldustega vastu võetud Riias, Miitavis ja Tartus, mis jättis Peterburis, eriti keisrile hea mulje Balti provintside lojaalsusest, mida ka uus kindralkuberner oma esimestes ettekannetes oli rohkesti rõhutanud. Selle eest sai Liivimaa maamarssal keisrilt audientsil 2. veebruaril erilise tänu osaliseks¹⁰³. Ka vürst Lieven omalt poolt tänas keisrit krahv Šuvalovi määramise eest, kes juba algusest peale avaldanud arusaamist kohalikest huvidest. Erilist rõõmu avaldas maamarssal, et uus kindralkuberner olevat haarava energiaga tagasi tõrjunud temale suunatud talupoegade palvekirjade aktsioonid. Veel sai vürst Lieven Peterburis viibides rõõmustavat informatsiooni krahv Šuvalovi tolerantsust toetava seisukoha kohta Liivimaa rekonvertiitide küsimuses.

Iseäranis olulised olid maamarssal Lieveni seekordseist läbi-rääkimistest nõupidamised teiste samaaegselt Peterburis viibivate Balti rüütelkondade juhtidega¹⁰⁴. Siin arutati kõigepealt uue kindralkubernerih tähtsat algatust kohaliku talurahva kogukondliku omavalitsuse reformi suhtes. Seni oli see kavatsus algatatud eraviisil, ametliku käigu sai ta kindralkubernerilt alles kuu aega hiljemini¹⁰⁵. Kuid rüütelkondade esindajail oli küllalt põhjust selle üle juba nüüd nõu pidada. Teiseks kõigile rüütelkondadele ühiseks päevaküsimuseks oli mõisavaldusõiguse laiendamise probleem. Teatavasti oli tol ajal Liivimaal õigus rüütlimõisu omandada ainult põlisaadlil, teistes Balti provintsidel ainult immatrikuleeritud aadlil. See olukord oli põhjustanud rohkesti pinevust kohaliku aadli ja saksa linnakodanluse vahel. Nüüd oli seoses vene natsionalismi rünnakutega Balti erikorraile nii rüütelkondade ridadest kui ka linnakodanluse ringkonnist tõusnud mõte laiendada mõisavaldusõigust ka kodaniku-seisusest isikuile, et sel teel sobitada vahekordi kohalikkude saksa seisuste, aadli ja linnakodanluse vahel. Balti rüütelkondade juhtide nõupidamisel 5. II 1865 selgus, et selles küsimuses on ka kohaliku aadli poolt vaja astuda otsustavamaid samme. Sellele vastavalt teotsetigi hiljemini: Kura- ja Eestimaa maapäev otsustaski 1865. a. laien-

¹⁰³ Lieveni päevik, lk. 231 jj.

¹⁰⁴ Lieveni päevik, lk. 234 jj.

¹⁰⁵ Vrd. T o b i e n, Die Agrargesetzgebung II, lk. 292.

dada mõisavalduse õigust ka väljaspool aadlit olevaile isikuile, Liivimaa maapäeval võeti sama otsus vastu märtsis 1866¹⁰⁶. Lõpuks vaheutati Balti rüütelkondade juhtide seekordsel nõupidamisel mõtteid ka maapäeva-reformi asjus. See küsimus oli jällegi seoses Balti erikorra vastu suurenevate rünnakutega juba 1862. a. teravamalt päevakorda tõusnud, polnud aga mitmesuguseil põhjusil tulemuslikumalt edasi liikunud¹⁰⁷. Nüüd avaldasid rüütelkondade juhid vajadust seda edasi arendada, tunnistades ühtlasi soovitavaks, et maapäevale lastaks ka talupoegade esindajaid, kellel oleks hääleõigus ainult erimaksude lubamise küsimuses¹⁰⁸. Tagajärgi aga polnud selgi seisukohtade avaldusel.

Rohkesti tähelepanu pööras maamarssal seekordsel Peterburis viibimisel vene ajakirjanduse ja pealinna poliitiliste ringkondade meeleolude jälgimisele. Kallaletungid Balti erikorra ja saksluse vastu jätkusid „Moskovskija Vedomosti's“ ja „Invalid'is“ endise agarusega. Neile oli viimasel ajal hakanud sagedamini ilmuma ka teistes ajalehtedes vastukirjutisi, millede autoreist mitmed olid ühenduses ka vürst Lieveniga. Nagu alati, oli maamarssal seegi kord pealinnas tihedas kontaktis Balti sakslusele sõbralikkude võimukandjatega, kellelt sai väärtuslikku poliitilist informatsiooni.

Liivimaa järgnev erakorraline maapäev märtsis 1865 võttis vastu tähtsaid otsuseid kohalikkude agraarolude korraldamise alal¹⁰⁹, nimelt nõustus ta, et teoorjuse sundusliku lõpetamise tähtpäevaks määrataks 23. IV 1868 ja et lõpetataks kodukari-õiguse alusel ihunuhtluse andmine taluomanikele ja -rentnikele. Eriti tähtis oli maapäeval vastuvõetud määruse kava talust lahkuvaile rentnikele nn. melioratsioonitasu andmise kohta. Kõigi nende otsustega, mida peeti poliitiliselt paratamatuiks järeleandmisiks, loodeti Liivimaa agraarreform nüüd lõplikult katuse alla viia. Kaua päevakorras olnud Liivimaa rekonvertiitide küsimus jõudis samuti teatavale pöördele keisri poolt 19. III 1865 allakirjutatud salajase käskkirjaga, mille järgi segaabiellude sõlmimisel ei tulnud enam nõuda kurikuulsat „reversaali“, millega abiellujad kohustusid oma lapsi vene-õigustus üles kasvatama.

Uue küsimusena aga algatas Balti kindralkuberner talurahva kogukondliku omavalitsuse reformi. Ja endisest ajast jäi päevakorda Balti justiitsreformi probleem, mille kohta, nagu juba nägime, pidi kohalik kindralkuberner esitama oma ettepaneku hiljemalt 1. novembriks s. a. See küsimus jäi ka kindralkuberner Šuvalovi ajal varemmini ellukutsutud Tartu justiitskomisjoni ette valmistada. Siin aga ei jõutud rüütelkondade ja linnade esindajate poolt kõigis

¹⁰⁶ T o b i e n , Die Agrargesetzgebung II, lk. 289.

¹⁰⁷ T o b i e n , Die livländische Ritterschaft I, lk. 381 jj.

¹⁰⁸ Lieveni päevik, lk. 236.

¹⁰⁹ Vt. T o b i e n , Die Agrargesetzgebung II, lk. 283 jj.

küsimusis ühistele seisukohtadele, mille tagajärjel kumbki pool esitas oma projekti. Suurimaid raskusi aga valmistas kohtunikkude valimise küsimus. Mõlemad pooled kaitsesid üksmeelselt seisukohta, et kohtunikkude valimisõigus peaks jääma kohalikele seisusile, seevastu aga pooldati Peterburis väga mõjuvalt poolt, et kohtunikud oleksid kohtuministeriumi poolt määratavad. See oligi peamine küsimus, mille puhul vürst Lieven koos teiste Balti rüütelkondade esindajatega viibis 1865. a. lõpupoolel kaks korda (13.—25. oktoobrini ja 15.—29. detsembrini) Peterburis. Et need maamarssal Ljeveni aktsioonid on juba varemini leidnud õige üksikasjalist käsitelu¹¹⁰, võime neist siinkohal mööda minna.

Nagu nägime, viibis vürst Paul Lieven Liivimaa maamarssalina oma nelja-aastase ametiaja kestel vähemalt üheksa korda lühemat või pikemat aega Peterburis. Neist ametreisudest on seitse viimast kirjeldatud suure üksikasjalisusega maamarssali sellekohases eripäevikus, mis on olnud ka meie käsitelu peallikaks. Kõik need reisud olid tolleaegse Balti ajaloo kujundamise seisukohalt ülisuure tähtsusega.

Kireva reana ilmuvad tolleaegse Vene suurreformide taustale järjest värsked, ka Baltimaid haaravad probleemid ja uuenduskavatsused, kerkides ja kasvades vene ründava natsionalismi ja eesti ning läti rahvaliidumise tugeval surveal. Esimese, tol ajal oma jõus ja mõjus tõusva rinde ideoloogiliseks relvatagujaks on natsionalistlik ajakirjandus M. Katkoviga eesotsas, tema tegelikeks relvakäsitsejais valitsemispraktikas on rida võimukandjaid, nende hulgas esikohal suurvürst Konstantin Konstantinovitš, sõjaminister Miljutin, riigimaade minister Zelenõi, nendele järgnevalt hulk teisi. Ikka aktiivsemalt pead tõstev eesti ja läti rahvaliidumine, mis avaldus kõige efektsemalt talupoegade palvekirjade-aktsioonides, saab võimudelt korduvaid vastuhoope, kuid ometi on ta kogu aja poliitiline realiteet, mille suurenevat aktiivsust arvestatakse ja kardetakse kui manitsust, mis rõhutab reformide vajadust.

Sellises olukorras teeb vürst Lieven Liivimaa maamarssalina suuri pingutusi, et pareerida rünnakuid, kandes oma tegevuse olulisel määral riigi poliitilisse keskusse. Tema suurepäraseid suhteid keisripaariga, siseminister Valujeviga, rahaminister Reuterniga, välisminister vürst Gortšakoviga ja ka rea teiste tähtsate funktsionääridega avardavad talle siin soodsaid võimalusi ja väljavaateid. Oma aktsioonidel Balti erikorra ja rüütelkonna poliitilise hegemoonia kaitseks, mis eeskätt rajatud olupoliitilistele meetoditele ja vastavaile isiklikele suhteile, rakendab ta ka mõningaid põhimõtteid. Need on konservatism ja truuduse kinnitus keisrile ja valitsevale dünastiale. Esimese kaudu tihendab ta sidemeid Valujeviga, teisega

¹¹⁰ Staël v. Holstein, Fürst Paul Lieven, lk. 107—134, 158—163.

otsib ta toetust keisrilt. Tulemusi saavutab ta mõlemate juures, kelle toetav kaitse saksa elemendi poolt valitsetavate Balti provintside erikorraale on olulisem tegur selle säilitamisel. Kui aga siin siiski nii keisri kui siseministri poolt nõutakse reforme, siis toimub see suurel määral oma sõjatssemises tõusva radikaal-natsionalistliku suuna peälerõhumisel. Et päästa olulisemat oma valitsevas seisundis, pidi ka Liivimaa rüütelkond nii mõneski küsimuses astuma reformide teele. See toimus liberaalse aadlipartei kandmisel ja vürst Lieveni osaval juhtimisel, kelle taktilised suunad ja võtted ses suhtes kujunesid Peterburi poliitilises õhkkonnas ja siin saadud väärtusliku informatsiooni, tähelepanekute ja sõbralikkude võimukandjate asjatundlikkude nõuannete alusel.

Hans Kraus.

Le Maréchal de la Noblesse de Livonie le prince P. Lieven à Pétersbourg de 1863—1865.

(p. p. 103—118, 169—182.)

Résumé.

Quand après la guerre de Crimée, sous le règne d'Alexandre II on entreprit de projeter et de réaliser des réformes plus vastes et fondamentales dans la politique générale de l'état russe, les provinces baltiques furent elles aussi touchées après 1860 par une série de projets réformateurs, qui causèrent beaucoup de soucis à la noblesse locale, dont ils menaçaient les privilèges et l'hégémonie politique. A cette époque, qui fut sous bien des rapports très agitée, une importance particulière s'attache à l'action du maréchal de la noblesse, le prince Paul Lieven, qui occupa cette place de février 1862 à mars 1866.

A propos de l'élection du prince Lieven au poste de maréchal de la noblesse on attacha une grande importance à ses bonnes relations avec l'empereur, avec la cour et avec les grands dignitaires russes. Pendant l'exercice de ses fonctions, qui durèrent quatre ans, le maréchal de la noblesse Lieven se trouva au moins neuf fois plus ou moins longtemps dans la capitale de la Russie. Les sept derniers voyages sont décrits avec beaucoup de détails dans le journal particulier du maréchal de la noblesse. Ce journal a été également la source principale de cet exposé. A cause de ces descriptions détaillées le journal de Lieven constitue une source de très grande importance pour l'histoire des premières années de la décade après 1860. Il éclaire d'une manière concrète la répercussion des questions quotidiennes plus importantes dans la politique de la noblesse livonienne; il présente d'importantes données supplémentaires sur les relations de la noblesse baltique et, avant tout sans doute, du prince Lieven avec les hautes sphères politiques de Pétersbourg; il projette finalement une lumière particulière sur les méthodes politiques du maréchal de la noblesse Lieven et sur leur formation; il nous aide également à dégager les différentes positions des personnalités dirigeantes russes et de leurs groupement vis-à-vis des problèmes politiques quotidiens des provinces baltiques etc.

Au fond des grandes réformes russes de cette époque apparaissent l'une après l'autre également les problèmes et projets de réformes touchant les provinces baltiques, soulevés et développés sous la forte poussée du nationalisme agressif russe et du mouvement national estonien et letton. L'inspirateur idéologique du premier front, qui se trouvait en pleine croissance à ce moment, fut la presse nationaliste dirigée par M. K a t k o v,

ses réalisateurs dans la pratique gouvernementale furent plusieurs hommes d'état, comme le prince Constantin Constantinovitch, le Ministre de la Guerre Milioutine, le Ministre des Domaines Publics Zeliouy et plusieurs autres après eux. Le mouvement populaire estonien et letton qui s'accroissait de plus en plus fortement et qui se manifesta avec le plus grand effet par la présentation des pétitions de paysans au tzar, recevra plusieurs contre-coups de la part du gouvernement; il reste pourtant une réalité politique, dont l'activité croissante se fait prendre en considération et même redouter comme une exhortation qui souligne la nécessité des réformes.

Dans cette situation le prince Lieven en qualité de maréchal de la noblesse de Livonie s'efforce de parer les attaques en transportant son champ d'activité pour la partie essentielle dans le centre politique de l'empire. Ses très bonnes relations avec le couple impérial, avec le Ministre de l'Intérieur Valouiev, le Ministre des Finances Reutern, le Ministre des Affaires Etrangères le prince Gortchakoff et encore avec d'autres fonctionnaires importants, lui ouvrent des possibilités et des perspectives favorables. Dans sa défense de l'ordre particulier des provinces baltiques et de l'hégémonie politique des corps équestres, qui se base avant tout sur des méthodes opportunistes et sur des relations personnelles, il suit pourtant aussi quelques principes. Ce sont des idées conservatrices et les assurances de fidélité à l'empereur et à la dynastie régnante. Par les premières il resserre ses rapports avec Valouiev, par les autres il cherche de l'appui chez le tzar. Il réussit auprès de l'un et de l'autre, dont le soutien est le facteur le plus essentiel au maintien de l'ordre particulier des provinces baltiques, gouvernées par l'élément allemand. Quand le tzar aussi bien que le Ministre de l'Intérieur y exige néanmoins des réformes, cela se produit principalement sous la pression du courant radicalement nationaliste, dont le caractère belliqueux va s'accroissant. Pour sauver les conditions essentielles de sa situation dominante, la noblesse de Livonie dut aussi se diriger dans bien des questions sur la voie des réformes. Cela se produisit avec l'aide de la fraction libérale de la noblesse et sous la direction habile du prince Lieven, dont les idées tactiques et les méthodes politiques se formèrent dans l'atmosphère politique de Pétersbourg et sur la base des informations précieuses, des observations et des conseils compétents des hommes d'état bien disposés.

Arvustused.

Eesti Vabadussõda 1918—1920. I. Vabadussõja Ajaloo Komitee populaarteaduslik väljaanne. Tallinn 1937, 557 lk.

K. a. oktoobri lõpul ilmus ametliku väljaandena teose I osa, mis käsitleb meie Vabadussõda. Sellega on täitumas fühik Eesti ajaloo tähtsamas osas. Ammugi funti vajadust kokkuvõtliku ja tõetruu ülevaate järele Vabadussõja sündmustest. Mitmesugustel fakistavatel põhjustel alles 1932. a. suutis Vabadussõja Ajaloo Komitee asuda teose koostamisele. Teose I osa valmimisele kulus 5 aastat, — see on pikk aeg, kuid tuleb arvestada asjaolu, et Komitee pidi Vabadussõja ajaloo populaarteadusliku väljaande juurde asuma oma peäülesande kõrval.

Teose aluseks said Vabadussõja Arhiivi (Sõjaarhiivi) koondatud dokumendid. Käsitlemist leidsid samuti Riigiarhiivi, Välis- ja Majandusministeeriumi, Soome ja Läti sõjaarhiivi materjalid ja kirjandus. Teos kirjeldab Vabadussõda kuni aprillini 1919.

„Eesti Vabadussõda I“ koosneb 5 osast. Esimene osa (lk. 11—115) annab ülevaate sündmustest, mis arenesid Vabadussõja eel ning moodustasid Eesti iseseisvust ettevalmistava osa. Siia kuuluvad muistne iseseisvus ja vabadusvõitlus, rahva majanduslik ja kultuuriline uuestisünd, Eesti poliitilise iseseisvuse uuestisünd, rahvuslike kaitsejõudude organiseerimine ja, lõpuks, Saksa okupatsioon Eestis.

Teine osa kirjeldab seisukorda Vabadussõja alguseks (lk. 115—209) — Vene kodusõda, N.-Vene sõjalisi kavatsusi pärast Maaailmasõda, Eesti välis- ja sisepoliitilist olukorda, majanduslikku seisukorda, Eesti kaitsejõudude loomist ja riigikaitse organiseerimist.

Kolmas osa käsitleb punaväe sissetungi Eestisse (lk. 209—315) — sõjategevust Viru rindel ja lõunarindel, samuti riigikaitse korraldamist sisemaal taandumise ajal. Ajaliselt haarab see perioodi 28. novembrist 1918 kuni jaanuari alguseni 1919.

Neljas osa kirjeldab meie vägede vastupealetungi kodumaa vabastamiseks (lk. 315—443) — murdelahinguid ja üldist vastupealetungi jaanuari algusest veebruari keskpaigani 1919.

Viies, viimane osa (lk. 443—517) käsitleb punaväe uut pealetungi Eesti taasvallutamiseks ning sellega seoses olevaid lahinguid Viru ja lõunarindel ajavahemikul veebruari keskpaigast kuni aprillil lõpuni 1919.

Teosele on lisandatud tähtsamate dokumentide ärakirjad (arvult 14), mis illustreerivad mõningaid olulisi momente tekstis.

„Eesti Vabadussõda I“ ainek on hästi korraldatud, materjalid põhjalikult läbi töötatud, kirjeldamisviis asjalik ning vastab igati väljaande populaarteaduslikule iseloomule. Ajaloolise tõe huvides on mõndagi sündmust kirjeldatud ja hinnatud erinevalt seniseist ülevaateist ja memuaarkirjandusest. Operatsioonide kirjeldamisel on väärikat hindamist leidnud juhtimise küsimused, samuti on objektiivselt analüüsitud edu või ebaedu põhjustavaid tegureid.

Teos sisaldab 30 kolmevärvilist skeemi, mis kergendavad lahingutegevuse uurimist. Tehniliselt on skeemid suurepärased. Skeemide kõrval eriti mõjukalt esineb 15 õhufotoskeemi vasesügavtrükkis. Õhufotoskeemid on meil teataval määral uudseks, — peab tunnustama, et ei ole paremat abinõu lahingukäigu piltilikuks fikseerimiseks paberil.

„Eesti Vabadussõda I“ on rikkalikult illustreeritud. Raamatus mõjuvad esinduslikult 6 pilti mitmevärvitrükkis ja 76 pilti vasesügavtrükkis. Peale selle on tekstis 298 ühevärvilist pilti. Teos on trükitud kriit- ja harilikul valgel paberil. Trükitehniliselt on raamat laitmatu.

Selle töö ilmumisega on meie ajalookirjandus rikastunud silmapaistva teosega, mille järele tunti kõikjal suurt vajadust. Teos on koostatud asjaliku põhjalikkusega ja hoolega. Hinnalt on raamat kättesaadav (brošeeritult 6 krooni). Jääb soovida, et II osa väljandmisega Vabadussõja Ajaloo Komitee ei viivitaks.

G. Leets.

E. Blumfeldt / N. Loone, Eesti ajaloo bibliograafia 1877—1917. Bibliotheca Estoniae historica MDCCCLXXVII—MCMXVII. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetised VIII. Academiae Societatis Historicae Scripta VIII. Vihk I—III. Tartu 1933—1937, 432 lk.

Kavakindlamalt rahvus- kui ka eriteadusliku bibliograafia koostamisele ning avaldamisele asuti alles Eesti iseseisvusega kas riiklikkude või riigi toetusel teotsevate teaduslike asutiste või ka asjasthuvitatud isikute poolt. Nüüd sai aluse eesti rahvusbibliograafia — täielik ja täpne loend iseseisvuse ajal ilmunud kõigist eestikeelseist raamatuid — „Eesti raamatute üldnimestik“. Ka kutsuti ellu iga-aastane ühisbibliograafia rahvusteaduste-vaimuteaduste alalt — „Eesti filoloogia ja ajaloo aastaülevaade“ (EFAA) Opetatud Eesti Seltsi toimetusel, millest seni ilmunud köited I—VI (1918. — 1923. a. kohta) ja XII—XIII (1929. — 1930. a. kohta). Need loendavad raamatuid kui ka perioodiliste väljaannete kirjutiisi ühes saksa-keelsete referaatidega eesti keeleteaduse, kirjandusloo, kunsti, muusika, rahvaluule, etnograafia, arheoloogia ja ajaloo alalt, mis osakonnad koostatakse vastavate eriteadlaste juhtimisel. Peale nende, arvestamata tervet rida mitmekesisest erialalistest ajakirjades avaldatavaid bibliograafiaid, on meil iseseisvate loenditega esitatud koguni selline tegelik teadusala, nagu arstiteadus H. Normann'i „Eesti meditsiinilise bibliograafiaga“ 1918—1935.

Siiski kõige rohkem on leidnud viljelemist eesti ajaloo bibliograafia, sest kui teised teadusalad toovad esile ainult üksikuid ajavahemikke, peamiselt viimasest kahest kümnendist, on eesti ajaloo bibliograafia täielik. See täielikkus saavutataksegi vaatluse all olevas „Eesti ajaloo bibliograafias“ (EAB) 1877.—1917. a. kohta, mis koostatakse vastava komisjoni kaastegevusel Akadeemilise Ajaloo-Seltsi poolt mag. E. Blumfeldt'i ja mag. N. Loone (†) toimetusel. Samad isikud toimetavad ka EFAA viimaste köidete ajaloo osakonda, mis asjaolu on kõigiti tervitatav aine valiku kui ka liigitussüsteemi ühtlustamise mõttes. Kahjuks kasutajaile aga pole viimсени läbi viidud ühtlus ajakirjade lühendite puhul, sest näiteks Baltische Monatsschrift'i lühendatakse EFAA-s Balt. Mschr., EAB-s aga lihtsalt BM.

Eesti ajaloo bibliograafia püüdnud ainult nende teoste ja artiklite loendamise, mis ilmunud a. 1877—1917, kuna eelkäiv ajavahemik on käsitlemist leidnud Ed. Winkelmann'i „Bibliotheca Livoniae historica's“ (esimene trükk 9060 tiitliga ilmunud 1870. a., teine 11 756 tiitliga 1878. a.) ning järgnev EFAA-s. Winkelmann'i teos aga oma ulatusliku andmestiku ning süstemaatsusega omab tähtsust veel praegugi, kuigi siin puudub ühe või teise teose tiitlikirje. Kuid see on bibliograafiade saatus!

Eesti ajaloo bibliograafia oma liigitussüsteemis on püüdnud mitte suuresti erineda eelkäijast kui ka järglasest; sellele vaatamata osutusid mõningad muudatused hädavajalikuks, pealegi esinevad lahkuminevad materjali ulatuses ning selle käsitlemises, seoses ajaloolise taustaga. Winkelmann ja veel EAB-gi haaravad Baltimaid — endist Eesti-, Liivi- ja Kuramaad, EFAA seevastu aga püüdnud ainult Eesti alaga. EAB-s on erandina vene kirjandus täielikult välja jäetud: sellele pühendatakse tulevikus eriköide ja selle koostamise eeltööd on käimas. Winkelmann omakorda loendab ka käsikirju ja haruldaste trükiste antikvaarseid hindu ning märkib nende asukoha raamatukogudes, mis andmed puuduvad EAB-s kui ka EFAA-s. Seda õigustab küll viimaseis arvestatud teoste kättesaadavus, sest väljakuunenud Balti raamatukogude vaheline vastastikune laenupraksis jätab raamatukoguhoidjate ülesandeks otsitava trükise olemasolu kindlaksmääramise, kui ka asjaolu, et arhiiv-

ainestik nüüdsel ajal on suurelt osalt registreeritud kataloogides ja eripublikatsioonides. EFAA erandina mõlemast eelkäijast on kriitiline bibliograafia.

Peab kohe nentima, et EAB pole asunud täielikule uudismaale. Loendamisele kuuluv ajavahemik, arvestamata küüt aastat, on juba varemini esitatud jooksva ajaloo bibliograafia-aastanimestikkude — „Die Livländische Geschichtsliteratur“ (LGL) kaudu — 1879.—1913. a. kohta, ilmunud a. 1881—1923 vahelduvate isikute toimetusel, alul Riia Ajaloo ja Muinsusteaduse Seltsi kaasabil, 1902. a-st peale seltsi väljaandel. Sellele muretses eestikeelsef ainestikku V. Reiman 1894.—1902. a. kohta. Kuigi need nimestikud on puudulikud, ebasüstemaatselt liigitatud ja raskesti kasutatavad üldregistri puudumise tõttu, on nad siiski väga tunduvalt kergendanud EAB toimetajate vaeva.

EAB-le ainestiku kogumisel LGL kõrval on olnud allikaiks veel naaberrahvaste ajaloo bibliograafiad: Kr. Setterwall, „Svensk historisk bibliografi“ 1875—1900, 1901—1920; Dahlmann-Waitz, „Quellenkunde der deutschen Geschichte“; S. Finkel, „Bibliografia historyi polskiej“; B. Erichsen & Alfr. Krarup, „Dansk historisk Bibliografi“ ja mitmekesistes eriteaduslikkudes ajakirjades ilmunud loendid ajaloo alalt. Peale nende veel „Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur“.

EAB-st on seni ilmunud 3 vihku kogusummas 10 121 tütitkirjega, mille sisuks on ajaloo abiteadused I vihus, ajalugu I ja II vihus ja naaberteaduste alade bibliograafiad III vihus. Omakorda jagunevad need järgmistesse alaosakondadesse: bibliograafia, historiograafia, arhiivindus, maadeteadus ja loodusteadus, keeleteadus, diplomaatika ja raidkiri, heraldika ja sfragistika, numismaatika ja mõõdud, kalendrid ja aadressraamatud, perioodika, sarjad, artiklitekogud, eesti ajaloo üldkäsitlused, esiajalugu, eesti kesk- ja uus-aeg. Viimastel osakondadel on alallosakonnad: olusuhete, õiguse- ja sotsiaal-, agraar- ja kaubandus- ning kirikuajalugu, edasi hariduse- ja kooliajalugu, kultuurilugu, kirjanduse ja kunstiajalugu, rahvaluule, etnograafia ja kohaajalugu. IV vihus on ette nähtud biograafiad ja tähestikuline autorite üldregister. Siinjuures arvestatakse monograafiad, ajakirjade ja isegi tähtsamaid ajalehtede kirjutisi ja, nagu selgus sisuloendist, ajalugu laiemas mõttes ühes naaberteaduste valdkondadega. Osakondade ja alaosakondade pealkirjad on eesti ja saksa keeles, arvestades bibliograafia rahvusvahelist osatähtsust. Tiitlid on järjestatud esimese sõna järgi. Järjekord allosakondades — alul üldsisuga teosed, siis eriküsimused kronoloogiliselt või geograafiliselt liigitatud. Ajakirjade lühendite nimestikus I vihu eel on märgitud ainult kõige tihedamini esinevad perioodikad, kuna täielik lühendite nimestik ilmub koos viimase vihuga. Selle puudumine kahjuks ei soodusta seniilmunud vihkude avarat käsitlemist. Lühendite rakendamisel esineb pisikesi ebarajjekindlusi. Nii näiteks „Burschenschaftliche Blätter“ lühendatakse kord Burschenschaftliche Bl., kord Burschenschaftl. Bl., ja on bibliograafiliselt vähe ebasobiv, samuti „Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik“ lühendis Jb. f. Genealogie etc. On ohtralt kasutatud viiteid trükiste puhul, mis kuuluvad oma sisult mitmesse alaosakonda, on täiendatud sulgudes andmeid, kui tiitel ei anna edasi sisu. Kuid ebaselgeks näiteks jääb tõlgete puhul 3 tiitli sulatamine ühte, eraldatuna vaid — autorinime tähistamiseks. Väga olulised on teoste jaoks retsensioonid ja referaadid.

Üldjoontes on järjestamine läbi viidud täpselt ja reljeefselt, mis on kehtiv ka tiitlikirje fähistamise kohta, kui mitte arvestada paratamatuid trükivigu ja muid selliseid kõrvalekaldumisi ja ebaselgusi, nagu järjenumbri vahelejätmine, sama tiitli kahekordne loendamine kõrvuti 2 numbri all, XV pro XLV, sermont pro sermons, soovitatavate pro soovitatavate jne. näol.

Eriliik ebajärjekindlusi ja eksimusi onelab ainelisest kokkuhoiust tiitlite kogumisel, mis ei võimaldanud toimetajail kontrollida trükiste järgi *de visu* tiitleid, vaid sundisid leppima ülalnimetatud allikate, eriti vigase LGL kasutamisega. Need on esmajoones valed tiitlid ja peamiselt eesti keelse suure ja väikese tähe vahetamisega. Märjime mõningaid neist: Estländische Klosterlektüre pro Ehstländische Klosterlectüre, „Eesti Hariduseseltside Aastaraamat“ asemel nr. 6845 all esineb „E. Hariduseseltside Aastaraamat“, nr. 1499 all isegi „E. hariduseseltside aastaraamat“; Keskoimkonna pro Keskoimekonna jne.

Toetudes ekslikele andmeile Setterwallis, on nr. 3448 all soomekeelse teose ilmumiskohaks mainitud rootsikeelne S:t Michel pro Mikkel. Sel puhul kontrolliks kohane oleks olnud nr. 99 all nimetatud Soome rahvusbibliograafia. Tihtigi on mainimata lehekülgede arv, eriti separaatide puhul. Bibliograafia seisukohast täiesti andetamatud on need juhud, kui ajaleheartiklisse teisest ajalehest võetud algandmeid ei kontrollita, vaid lepitakse märkusega, nagu „nach Rev. Ztg.“, talitades LGL-i eeskujul. Niiviisi tekib selline kurioosum, et Riia ajalehe number loendatakse, kuna Tallinna oma numbrit ei märjita, kuigi algkirjutis ilmus viimases. Puudusid summad viimaste läbivaatamiseks! Samal ajal aga taotleb EAB rahvusbibliograafia oma täpsust, isegi suuremat, kui teiste maade ajaloolistes bibliograafiates, loendades näiteks nummerdamata lehekülgi ja arvestades ühe ja sama isiku mitmekesisist nimevormi seeses fiiliga.

Ka on mõjutanud, küll ainult osaliselt, EAB-s esinevaid puudusi meie rahvusraamatukogu ja teiste teaduslike raamatukogude ebatäielikkus. Näiteks on ebarahuldavad ja ekslikud EAB-s K. A. Hermann'i „Üleüldise teaduse raamatu“ kohta käivad andmed. EAB ei tunnustagi 1906. a. ilmunud teose 64-leheküljelist II osa lit. B all ja pealegi lit. A märjib EAB lõppevana märksõna „Astuvere“ga“ pro Azzi. Ei kontrollitud, et „Astuvere“ on ainult „Täienduste ja paranduste“ lõppmärksõna. Näeme sedagi, et teos on libisenud vale all- osakonda, või pole viidatud teise osakonda, kuhu see oma sisult peaks kuuluma. A. Busch'i teos nr. 7181 all kuulub kirjandusloo kõrval esmajoones bibliograafia alla. H. Toll'i kirjutis nr. 3798 rööbiti üldajalooga käsitleb ka hariduslugu. A. Feuereisen'i „Ein Beitrag zur Förderung unserer Ortsgeschichte“ haarab ka Tartu ajakirjandust. Nr. 6557 on paigutatud korporatsioon „Curonia“ alla, teos aga käsitleb korporatsioon „Livonia“.

Kui lõpuks vaadelda EAB-t ainekliku täielikkuse seisukohast, siis puudub siin mõndagi, mis on jällegi seeses kokkuhoiu põhimõttega. Summade puudumisel jäid bibliograferimata kõik materjalid, mis väljaspool Tartut ja — millest eriti kahju — isegi Tallinna saksa ajalehed, kuna Tartu raamatukogudes ja arhiivides leidub neist üpris vähe aastakäike. Peatudes selles küsimuses allakirjutatud kodusematel alaosakondadel, tuleb tähendada, et sisuliselt pole mingit vahet peetud alaosakondade „raamatukogud“ ja „raamatutööstus“ vahel. Neil asjaoludel on kirjandus raamatukaubanduse ja kirjastamise alalt saattunud osalt raamatutöös-

tuse, osalt raamatukogude alla. Viimasesse ei kuulu nad aga milgi tingimusel. Sellele vaatamata pole raamatutööstuse all neile isegi viiteid. Pealegi loendatakse neilt aladelt ainult 5 sellist teost, mis LGL-s mainimist leidnud, kuna suur osa neist puudub. Olgu tähendatud ainult sellele asjaolule, et Kluge ja Ströhm'i raamatukaupluste juubelite kõrval väärriks nimefamist ka Pihlak'a raamatukaupluse 35-aastase juubeli kirjeldus 1914. a. „Däevalehes“ ja „Tallinna Teatajas“. Trükiteöstuse alalt ei oleks tohtinud puududa „Peterburi Teataja“ kirjutus 1912. a. nr. nr. 88—89, 169. G. Sabler'i teos nr. 3469 all on ilmunud algupäraselt „Acta et Commentationes Imp. Universitatis Jurievensis“.

Bibliograafia osakonnas arvustis —c— varjunime all on paigutatud ükslikult nr. 18 juurde, kuna see tegelikult puudutab „Noor-Eesti“ soovitatavate raamatute nimekirja. Eesti kirjaturg 1884. a. kohta puudub (cfr. nr. 25, 29). Lisaks nr. 12-le oleks allkirjutanu hea meelega näinud ka selle teose jätku sama autori poolt Nordische Rundschau's XVII (1888). Nr. 13, 14, 15 puudub lehekülgede arv, kuid samasisuline nr. 12 omab seda. Kirjastuste ja raamatukaupluste kataloogide nimistu on ebatäielik ning vähemalt ei oleks tohtinud puududa lisad EAB-s loendatud kataloogidele. Kahjuks pole meil selliseid täielikult koondatuna üheski raamatukogus. Raamatukogude eestikeelseist kataloogidest tuleks arvestada ka Tallinna linna maksuta avaliku raamatukogu nimestikku 1916. a-st. Kui on märgitud „Estonia“ ja „Fr. Rigensis'e“ raamatukogude kataloogid, siis peaks olema ka „Neobaltia“ (1880) ja „Verein studirender Pharmaceuten“ omad (1881, 1882, 1889). Kui on Saksa Seltsi (Deutscher Verein) Tartu osakonna nimestik sisse võetud, kus muu seas 391 lk. pro 39, siis peaks muidugi leiduma ka Tallinna osakonna oma.

Alaosaakonnas: ajakirjandus, nr. 7115 on tegelikult P. Põllu artikli (nr. 7125) kokkuvõte, mille tõttu see kuulub viimase numbriga alla, samuti nagu Haller'i kirjutus BM-s LVII (1904), mis üldse mainimata. Peale selle puuduvad siin H. Prants, Eesti kõige vanem ajaleht ja selle eelkäijad, ja Pernausche Zeitung'i saja-aastase juubeli kirjutus sama ajakirja 1910. aastakäigus nr. 1. Kuid need alaosaakonnad siiski kuuluvad ainult abiteaduste hulka.

Ka trükitehniliselt, seega juba kirjastaja poolt on püütud kokku hoida väljaande kahjuks. Teksti read on liiga kokku surutud ja kahe veeru asemel ühel leheküljel oleks ülevaatlikum olnud üksainuke veerg.

Ülalloendatud puudustele vaatamata annab EAB hea ülevaate eesti ajaloo bibliograafiast eriti ajakirjade, sarjade ja koguteoste artiklite kohta, mis tavaliselt raamatukogude kataloogides pole märgitud. Eriti tähtis on see eestikeelsete kohta. Sellega kujuneb EAB tähtsaimaks käsiraamatuks välismaa kui ka kodumaa raamatukogudele, arhiividele, koolidele ning eriteadlastele puhtajaloo kui ka naaberteaduste alalt.

Fr. Puksoo.

Sten Karling, Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung. J. G. Krüger, Tartu 1936, 384 lk.

Läinud aastal ilmus Tartu ülikooli kunstiajaloo professorilt Sten Karling'ilt põhjalik teos Narva ehitusajaloo kohta, milles raskuspunkt langeb Rootsi ajale, kui Narva kuulus Rootsi riiki (1581—1704). Peamine tähelepanu on pööratud Rootsi aja teisele

poolele, kui Narvas ehitustegevus võttis suurejoonelisema kuju.

Karling on oma uurimuseks kasutanud õige ohtrasti arhiivimaterjalist, eriti Narva linna arhiivist ja Keskarhiivi kogudest, Livonica-nimelisest kogust Rootsi Riigiarhiivis jne. Üsna rikkalikult on autori poolt kasutatud ka trükitud allikainest ja vastavaid teaduslikke käsitlusi. Tähelepanuvääriv on ka autori poolt kasutatud pildi- jne. materjal, mis säärase töö jaoks, nagu Karlingi oma, on esmajärgulise tähtsusega.

Karlingi meetodilised võimed ja oskused on muidugi väljaspool kahtlust; kuid neis küsimusis ei saa käesolevate ridade kirjutaja kui mitte-kunstiajaloolane kaasa rääkida. Narva ehitusajaloost arusaamine eeldab muidugi põhjalikumaid teadmisi Narva ajaloost üldse, sest Narva ehitusajalooline areng on olenev sellest osast, millist linn täitis Eesti ala kaitses, eriti Rootsi ajal. Narva oli kaitse keskusi Rootsi idapiiri läheduses, kuid Narva ehitusajaloolisele välimusele on vajutanud pitseri ka ta kaubandusajalugu. Neist põhitegureist Narva ehitusajaloos on autor õieti aru saanud ja neid vajaliku asjalikkusega ning ülevaatlikkusega jälginud. Täiesti põhjendatult rõhutab autor, et õiguslikult, administratiivselt ja üldse sisestruktuurilt kuulus Narva enam Rootsi riiki kui meie teised suuremad linnad, kus säilisid kindlamini kohalik traditsiooniline olemus, keskaegsed linlikud vaatekohad ja partikularism Rootsi suhtes. Ka on põhjendatult alla kriipsutatud tolleaegse võimsa kaubanduskultuuri maa — Hollandi — mõju Narva elamu- jne. kultuurile, kuid kõige selle juures ei unusta autor sedagi, mis Narvale on pärandina jätnud keskaeg.

Huviga võime jälgida seda, kuidas ehituskultuuri tõusuga Narvas tihenevad vastavad erioskuslikud tööalad ja et Rootsi ajal siia tuli ikka enam ja enam oskuslikke meistreid ja töölisi Rootsist, et Rootsi mõju suurendasid Narva kodanikkude Rootsi reisid, Rootsi fortifikatsiooniohvitseride tegevus jne. Selle tunnuseks on Erik Dahlbergi loomingu tulemusena suurejooneline Narva kindlustusvõrk ja tema loodud Narva uuslinn.

Autor väidab veel, et Rootsi mõju avaldus ka stiilis, et see oli vajalik järeldus Rootsi riiklikust talitusest Narvas, olles samuti ka Narva kodanikkonna ja rootslaste koostöö tulemus.

Arhitektuursed jne. vormid Rootsis eneses olid küll imporditud, olles pärit Itaaliast, Prantsusmaalt ja Hollandist ja XVII sajandi esimesel poolel õitses Rootsis veel ka saksa barokk. Kuid XVII sajandi teisel poolel said mitmesugused Rootsi ehitised omapärase ilme. Nad omasid oma paremais esindajais Itaalia proportsiooni mõtet, Prantsusmaa suursugust maitsust ja Hollandi soliidust, kuid seejuures ka neile enesepäraselt kohastumist ümbrusse. Ehitistemaside rütmiseerimises Rootsi Karlide aja arhitektuur oli küll teataval viisil vaene, kuid tõsine ja kaine, selle juures aga siiski ka mõjukalt monumentaalne.

Need Rootsi ehitusarengu piirjooned avalduvad autori järgi ka Narva ehituskunstis, kuigi siinseid vorme ei saa tuletada otse Rootsist. See rootsipärasus kehtib ms. lokaalselt toonitatud kodanlikus ehitusviisis, nn. Hoffmanni stiilis; Hoffmann vanem oli omandanud palju Rootsi mõisahäärberitest; tema poja ja selle kaaslaste poolt vanamoeliselt ehitatud majadele on omane teatav otsejooneline asjalikkus, mis sisaldus osaliselt Rootsi ehituskunsti mentaliteedis. Näit. Narva raekoja fassaadis tundub kuulsa Tessini vaimu

hõngu, Narva börsihoones aga Euroopa mandri arhitektuuri mõju. Kõige selgemini avaldus näit. Rootsi ehitusstiil Erik Dahlbergi plaani järgi ehitatud Soome kirikus.

Narva saksa soost kaupmeeskond oli Rootsi mõju suhtes häälestatud mõnevõrra teisisi, kaitsedes end selle vastu kõige tugevamini reformiperioodi alguses XVII sajandi keskel, kuid osaliselt hiljemini. Enamik sakslastest oli sajandi keskel sisse rännanud Saksamaalt. Sel ajal kutsuti Narva saksa ehitusmeister Georg Teuffel, kes andis oma konstruktsioonidele saksapärase individualismi püüet, mitte hoolides Rootsi absolutismi autoriteedi sunnist. Laurentz von Numens oli esimene, kes saksa kaupmeestest jälgis Rootsi maitset, minnes üle Rootsi vormidele.

Karlingi järgi andis saksa soost kodanikkond Narva linnapildile oma jooni XVII sajandil. Narva tolleaegsele rikkusele ja elanike enesetundele vastas ehitiste suurus ja portaalide ilustised, kodanike ratsionaalsusele ja majanduslikule mõttelaadile vastas suurte laoruumide eest hoolitsemine, kerge juurdepääs tänavalt suurte uste kaudu keldriruumidesse, korterite praktiline sisseadmine. Näiteks võib tuua rikka Narva kaupmehe Hermann Poorteni maja, osalt ka börsihoonet ja raekoda. Suurte sidemete tõttu Madalmaadega ei võinud ka selle mõju puududa; eriti XVII sajandi lõpul. Madalmaad mõjustasid eriti Narva elamukultuuri. Suurt huvi tunti Hollandi kahhelkivide vastu. Hollandi kunstivormide mõju pääses Narva ka isiklikult kunstnikkude, näit. Johann Georg Heroldt'i ja Jakob von der Capelle'i, kaudu.

Kuid Narval oli ka tihedat kokkukuuluvust Põhja-Eesti alaga. Narva on vormitud pinnast, kus ta asetseb. Põhja-Eesti lubjakivi kasutati läbistikkude ehitusmaterjalina, see aines sundis peale oma stiili, lihtsa, raskepärast, kuid toeka; tugevad tuuled ja lumerohkus tegid vajalikuks paksud müürid ja jämedad konstruktsioonid. Käsitöölised ja töölised olid sageli pärit kohalikust rahvast ja neidki juhtisid omapära ja harjunud töömeetodid.

Narva kuulub Põhja-Eesti lubjakivi piirkonda. See asjaolu mõjustas mitmeti arhitektuuri. Selle ala tsentrum oli Tallinn. XVII sajandi keskelt peale võttis juhtimise enesele aga Narva. Tallinna ja Narva suhe oli ka muudu ligidane. Tallinn oli ikka lähedamaks naabriks Narvale, kui oli vaja materjali ja töölisi. Kui algas suur ehitusperiood sajandi keskel, tulid esimesed kunstnikud Tallinnast. Zacharias Hoffmann, Matthias Daus ja nende kutsekaaslased alustasid Narva ehituse traditsiooni kodumaisel alusel.

Sääraseid produktiivseid analüüse ja sünteesi leiame muude prof. Karlingi uurimuse väärtuslike tulemuste hulgas. XVII sajandi teise poole Narva oli tol ajal oma tugeva esinemisega nii sõjanduse kui kaubanduse alal omapärane ja jõuline nähtus. Meenutagem ainult seda, et Narva kindluse ehitamine nõudis suuri pingutusi juba inimkäte (soome sõdurite jt.) näol. Kui veel lisada kohalike talupoegade osa materjalide transportimisel ja asjaolu, et Erik Dahlbergi suurejooneline kindlustusplaan oli teostumas, siis võime kujutella, millisena Narva oma elult ja kujult esines tolleaegsele vaatlejale-inimesele. Tuli lisaks palju uusi vorme ja konstruktsioone. Nii esineb Narva väärikana ka veel tänapäeva vaatlejale.

Väliselt on Karlingi töö väga nägus. Karlingi väärtuslik teos on suur rikastus meie ehitus- ja kunstiajaloolisele uurimisele.

See pole mitte kuiv vormide ja konstruktsioonide täpsustamine ning analüüs, vaid vitaalne käsitus, mis seostab arhitektuurilisi vorme ja tolleaegset tänapäeva selle iseloomulikemais eluvaldustes loova tööga arhitektuuri alal. Autor on asjadele ja elule olnud väga lähedal ja see on aidanud luua suuremat tõelisust selle põhinähtustes.

H. Sepp.

Varia.

Muinsuskaitse ja meeleolud.

Eesti on kinnismuinasvarade poolest rikas maa. Seda tunnistavad kunstiajalooliselt suure väärtusega keskaegsed kirikud, lossid ja kindlustavared, rohkearvulised nn. kodanliku ehituskunsti mälestused meie linnades, vanad kindlused, mõisad, veskid, ristid, mälestussambad, kõigepealt aga muinasaega meenutavad kalmed, asulad ja linnamäed.

Need muinasvarad tuletavad meile iga päev meelde meie ajalugu. Nad selgitavad meie rahva saatuse rasket rada minevikus, aga ka rikkalikku sisu, nad manitsevad ja õpetavad igäüht, kes oskab neist lugeda. Ajaloo teadvus on tähtis igale kodanikule, oma rahva ajaloo tundmine on vältimatu iseseisvale ja oma rahvusest lugupidavale rahvaliidile. Seepärast on need muinasvarad säilitamisväärsed ja üheks allikaist, mille abil Eesti arheoloogiline ja ajalooteaduslik uurimine võib oma maa minevikku paremini tundma õppida.

Teiseks meelitavad need mälestusmärgid iga aasta tuhandeid turiste sise- ja välismaalt. Viimaste kaudu tuuakse iga aasta meile sisse rohkesti välisvaluutat, meie turismibilanss näitab juba mitmendat aastat suurt ülejääki.

Riik on need mälestusmärgid võtnud oma kaitse alla. Tosin aastaid juba teostatakse meil riiklikku muinsuskaitset. Hiljuti on selleks otstarbeks Haridusministeeriumi Teaduse ja Kunsti Osakonna juurde loodud koguni eriline muinsuskaitse inspektori ametikoht, et seda kaitset tõhusamalt teostada. Muinsuskaitse nõukogu käsutuses seisavad vähesed summad, et vajaduse korral restaureerida või parandada muistiseid. Kuigi vastavad summad on aegamööda kasvanud, ei piisa neist, et teostada mainitud muinasvarade alleshoidmiseks konserveerimistööd minimaalselgi määral. Üheks näiteks võib olla Narva vanade kindluste halb seisukord. Igatahes on olukord muinsuskaitse alal veel väherahuldav, vaatamata piiratud võimalustega tehtavale tunnustatavale tööle.

Selle asemel et kaasa aidata meie mineviku mälestusmärkide paremale kaitsele, leidub praegugi veel ajakirjanduses vilksatavaid kirjutisi, mis ei pea seda kaitset vajalikuks, või piirduvad ainult muinasaega tagasiulatuvate muististe kaitse nõudmisega. See vaatekoht, et osa, nimelt kesk- ja uue- aegse aega kuuluvaid ajaloolisi mälestusmärke ei loeta kaitsemise vääriks, on väär!

Kahtlemata on meile kõige lähedasemad meie muinasaega ulatuvad muinsmälestused. Kuid ka kõigi teiste muinasvaradega seob meid Eesti ajalugu. On korduvalt rõhutatud, et eestlased on aidanud kaasa nende loomisele kui mitte otse ehitamistöö näol, siis vähemalt selle kaudu, et neid niivõrra kardeti, et valitseval kihil tuli end varjata kindlustatud kohtades. Eriilmelised on nende muinasvarade seas sellised, mis olid määratud maa kaitseks välise vaenlase vastu, näiteks Narva kindlused, ja mis meis ei võiks vaenlikkuse tunnet äratada. Oigusega ütleb F. Linnus oma kirjutises: „Liigne kartus nende „mineviku varjude“ ees on enne-

mini rahvusliku alaväärsustunde kui iseteadvuse tundemärk.“ Ja ta lõpetab: „Iga kultuurrahvas hoiab korras ka oma muistised, valgustagu need nii omi kui ka võõraid kultuuriteid.“ („Päevaleht“ 16. nov. 1937, nr. 312.)

Meie muinsuskaitse puudulikkusest ja selle väljaarendamisest on korduvalt kirjutatud nii teadusliku uurimise, rahvusliku iseteadvuse õhutamise kui ka majandusliku tulutoovuse (turismi) seisukohalt. Nende ridade kirjutaja nõudis juba 1926. a. eriti Narva ja Tallinna suhtes muinsuskaitse valjemat teostamist, kuid vastukõla oli küsimusel siis märksa väiksem kui praegu. T. B. seisukohad, mida ta on „Päevalehes“ 3. XI 1937. a. nr. 299. avaldanud, leidsid tol ajal palju laiemat pooldamist. Praegu on need loodetavasti vähemuse seisukohad ja riikliku kultuuripoliitika kahjustajatena nad ei vääriks üldse tõsisemat tähelepanu, sest siin on nähtavasti tegemist ilmse arusaamatusega.

Meie arvates tuleb muinsuskaitset Eestis teostada ilma kahtlusteta seadusekohaselt ja järjekindla hoolikusega, nõutades selleks otstarbeks koguni lisa olemasolevatele väga piiratud võimalustele. Ei ole võimalik omistada kaaluvat tähelepanu üksikute vastutöötajate väidetele, milliseid esitatakse alati; õigem on selle asemel suurendada vastavat selgitustööd muinsuskaitse teostamise tähtsusest laiemais rahvakihtides ning kokkukõlastada teostamist ennast rohkem tegeliku elu nõuete ja turismi rahuldamisega, pidades ka edaspidigi loomulikku ühendust teadusliku uurimisega.

O. Liiv.

Martin Morrison †.

17. VII 1937 suri tuberkuloosi 57 a. vanuses innukas ajalooarrastaja, vandeadvokaadi abi Martin Morrison (varjunimega Hodja, Kivialune jt.). M. sündis 6. XI 1879 Änge vallas Pärnumaal, õppis Uduvere apostliliku õigeusu kihelkonnakoolis 1889—1893, Pärnu linnakoolis 1893—1897, Tallinna kolledžis kuni 1924. a. ja Tartu ülikoolis õigusteaduse üliõpilasena a. 1924—1928. Olles mitmesugustel erinevatel ja ajalooa vähe ühist omavail teenistuskohadel, leidis M. siiski aega ja tahet ajalooliste jt. küsimuste uurimiseks nii kirjanduse kui ka arhiivmaterjali varal. Selle töö tulemusena valmis temal rida pikemaid töid, millest tähtsamaina võiks mainida järgmisi: „Tallinna juht“ (1910), „Eestimaa kolmesaja aasta eest“ (1913), „Meie hümne käekäik“ (1919) ja „Punane Tallinn“ (1920). Peale selle on ilmunud M. sulest rohkesti kirjutisi „Rahva Lõbulehes“, „Lindas“, „Tallinna Teatajas“, „Postimehes“, „Eesti Politseilehes“, „Kaitse Kodus“, „Majaomanikus“, „Eesti Kirjanduses“ jm. Tema tähtsamaks kirjutiseks tuleb pidada käsitlust viimastest Rootsi valitsuse aastatest meie kodumaal pealkirjaga „Viimastest suurest näljaajast“ („Tallinna Teataja“ 1911).

H. F.

Toimetuselt.

Ruumitehnilistel põhjustel pidid käesolevast numbrist välja jääma järelehiid Aleksander Kruusperele, dr. H. Sepa teose arvustus ja mag. E. Tenderi kirjutis, mis ilmuvad ajakirja 1938. a. 1. numbris.

Toimetusele on saabunud üleskutsed mälestuste ja muude materjalide kogumiseks prof. Jaan Tõnissoni ning dr. med. Peeter Hellati kohta.

TARTU LINNAPANK

TARTUS, RAEKOJAS

TELEFONID: 2-32 ja 11-32

Arvete seis 31. oktoobril 1937. a.

A K T I V A

Kassa	41.637.98
Hoiuarved	410.573.44
Väärtpaberid	363.064.09
Väärtused	3.501.84
Diskonteeritud vekslid	3.288.274.69
Tähtajalised laenud	5.050.—
Kontokorrent laenuid	937.471.44
Korrespondendid	95.248.78
Garantii deebitorid	89.200.94
Mitmesugused deebitorid	14.097.74
Vallasvara	15.554.15
Kulud	80.843.26
Muud aktiivid	27.761.69
Kokku:	5.372.280.04

P A S S I V A

Põhikapital	308.259.34
Tagavarakapital	50.476.31
Amortisatsioonikapital	9.291.06
Hoiusummad	4.451.490.52
Võlad teistes krediidiasutistes	70.000.—
Korrespondendid	58.160.04
Väljaantud garantiid	89.200.94
Mitmesugused kreditorid	14.097.74
Tulud	306.388.81
Muud passivid	19.315.28
Kokku:	5.372.280.04

TOIMETAB KÕIKI PANGA OPERATSIOONE

P
O
S
T
I
M
E
E
S

Postimees

asut. 1857. a.

oma täiusliku informatsiooniga, mitmesuguste probleemide objektiivse ja erapooletu käsitleusega, on kõitnud aastakümnete jooksul oma lugejate tähelepanu ja võitnud nende sõpruse.

POSTIMEHE

trüklkoda, köitekoda ja tsinkograafia, varustatud moodsaimate masinatega, ratsionaliseeritud töömeetoditega, pika aja jooksul ammutatud kogemustega, on võimeline rahuldama ka nõudlikemaidki tellijaid.

POSTIMEHE

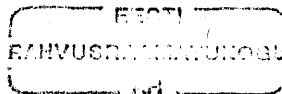
raamatukauplus, Tartus, Suurturg 16
on raamatu, kirjutusmaterjali, koolitarvete ja paberi suurladu. Soodsad hinnad. Tellimiste kiire ja täpne täitmine.

E. K.-Ü.

POSTIMEES

TARTUS, Ülikooli 21-23, tel. 65, 80 ja 14-65

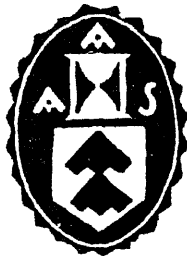
P
O
S
T
I
M
E
E
S

AJALOOLINE AJAKIRI

KUUETEISTKÜMNES AASTAKÄIK

1937

T O I M E T U S :

O. LIIV
PEATOIMETAJA

E. BLUMFELDT / H. KRUIUS / M. SCHMIEDEHELM
H. SEPP / P. TARVEL / J. VASAR

H. FISCHER
TOIMETUSE SEKRETÄR

O./ü. K. Mattieseni trükikoda, Tartu, 1938.

Ajaloolise Ajakirja XVI aastakäigu (1937) sisu.

Üldise sisuga artiklid ja ülevaated.

	Lk.
M. Aschkewitz, Eestlaste osa Pärnu linna elanikkonnas Vene valitsuse algaastail 1710—1720	118—124
E. Blumfeldt, Põhja-Eesti maakoguduste pastorite majanduslikust seisundist XVII sajandi lõpul	23—34
H. Kruus, Liivimaa maamarssal vürst P. Lieven Peterburis a. 1863—1865	103—118, 169—183
H. Kõrge, Taani-Vene vahekord Eesti suhtes a. 1575—1576	73—85
O. Liiv, Nigolas Loone elu ja töö	97—103
A. Långfors, Prantsuse keel rahvusvahelise läbikäimiskeelena	49—57
L. Mark, Vene-Inglise suhted Vene-Jaapani sõja taustal	11—23
F. Puksoo, Raamatukauplemise oludest Tallinnas XVII sajandi keskel	1—11
A. Soom, Linnade võitlus maakaubanduse vastu Eestis ja Ingerimaal XVII sajandi esimesel poolel	57—72
M. Sorgsepp, Akadeemiline Ajaloo-Selts 1936./37. tegevusaastal	124—130
P. Tarvel, Jooni valgustusajastu o'emusest	145—168

Arvustused.

Mihkel Aitsam, 1905. aasta Läänemaal, eel- ja järellugudega; isiklikke mälestusi ja uurimisi (<i>V. Juhandi</i>)	88—89
Leonid Arbusow, Das Bauernrecht des sog. Budberg-Schraderschen Landrechtsentwurfs von 1740 in ursprünglicher Gestalt (<i>A. Perandi</i>)	137—138
A. V. Bellegarde, Minu mälestusi Eestimaa kubernerina (<i>V. Juhandi</i>)	135—136
Jul. Bleyer, Postiajaloolisi katkendeid rootsi ajastust, seotud Eesti- ja Liivimaaga (<i>P. Tarvel</i>)	38—40
E. Blumfeldt / O. Liiv / H. Moora / H. Sepp / E. Tender / J. Vasar, Eesti majandusajalugu I (<i>A. Soom</i>)	132—134
E. Blumfeldt / N. Loone, Eesti ajaloo bibliograafia 1877—1917 (<i>F. Puksoo</i>)	184—188

	Lk.
Eestimaa rootsiaegse kindralkubeneri arhiivi kataloog I—II (<i>L. Mark</i>)	87—88
Eesti Vabadussõda 1918—1920. I. (<i>G. Leets</i>)	183—184
Eli F. Heckscher, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. Första delen. Första boken. Andra boken. (<i>H. Sepp</i>)	85—87
Sten Karling, Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung (<i>H. Sepp</i>)	188—191
Otto Liiv, Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts I (<i>H. Sepp</i>)	40—42
A. Süvalep, Narva ajalugu I (<i>O. Liiv</i>)	34—38
Jüri Uluots, Die Verträge der Esten mit Fremden im XIII. Jahrhundert (<i>H. Sepp</i>)	137
Juris Vīgrabs, Die Rosensche Deklaration vom Jahre 1739 (<i>A. Perandi</i>)	131—132

Varia.

H. Fischer, Vana Tallinn, I köide, I ja II vihk	96
H. Fischer, Martin Morrison †	192
R. Indreko ja M. Schmiedehelm, Muinasteaduslikust tööst 1936. aastal	91—94
J. Kaplinski, Eesti ja Poola ajaloolaste koostöö	139—140
R. Kenkmaa, Hansa Ajaloo Seltsi 60. ja Alamsaksa Keele Uurimise Seltsi 56. ühine aastakoosolek	138—139
O. Liiv, Muinsuskaitse ja meeleolud	191—192
J. Madisson, Esimene Balti ajaloolaste kongress Riias 15.—20. VIII 1937	140—144
J. Olvet, Svio-Estonica	44—46
F. Puksoo, Baltic Countries	46—48
H. Sepp, Julius Mark, Soome-Ugri rahvaste kaubandusest	42—43
A. Soom, Ülevaade Narva Ajaloo Seltsi tegevusest 1931—1936	43—44
A. Süvalep, Tallinna Ajaloo Selts	94—96
P. Tarvel, J. A. Spender, Great Britain, Empire and Com- monwealth 1886—1935	89—90
P. Tarvel, Ajalooliste Teaduste VIII Rahvusvaheline Kongress	90—91
Toimetuselt	48, 192